T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
İŞLETME ANABİLİM DALI
MUHASEBE-FİNANSMAN PROGRAMI

İKİLİ DIŞ TİCARETİN BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: AZERBAYCAN - TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Tale AGHALAROV

Danışman

Dç. Dr. Burak ÖZDOĞAN

MANİSA-2022

T.C.
CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
İŞLETME ANABİLİM DALI
MUHASEBE-FİNANSMAN PROGRAMI

İKİLİ DIŞ TİCARETİN BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: AZERBAYCAN - TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Tale AGHALAROV

Danışman

Dç. Dr. Burak ÖZDOĞAN

MANİSA-2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "İkili Dış Ticaretin Büyüme Üzerindeki Etkisi: Azerbaycan-Türkiye Örneği" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14/05/2022

Tale AGHALAROV

ÖZET

İKİLİ DIŞ TİCARETİN BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: AZERBAYCAN - TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Dış ticaret faaliyetleri ülke ekonomileri için önemli bir gelir/gider kalemi olmanın yanında temel bir ekonomik faaliyet bileşeni, başat bir makroekonomik dinamiktir. Bu sebeple, dış ticaret hacmi de önemli bir makroekonomik değişken konumundadır. Nitekim dış ticaret hacmi ve dış ticarete ilişkin tüm diğer faaliyetler ülkelerin makroekonomik performanslarını ciddi ölçüde etkileme potansiyeline sahiptir. Bu çalışmada Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkilerinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ampirik metod olarak En Küçük Kareler zaman serisi regresyon yöntemi kulanılmıştır. Sonuç olarak, Türkiye ile Azerbaycan arasında gerçekleşen dış ticaretin Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra cari açığın, toplam işgücü düzeyinin, nüfus artış oranının ve reel faiz oranının da Azerbaycan'ın büyümesi üzerinde pozitif etki yarattığı bulgusuna ulaşılmış olup yabancı doğrudan yatırımlar ile Azerbaycan'ın büyümesi arasında ise istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Dış Ticaret Hacmi, Ekonomik Büyüme

ABSTRACT

THE EFFECT OF BILATERAL FOREIGN TRADE ON GROWTH: AZERBAIJAN - TURKEY CASE

Foreign trade activities are not only an important income/expenditure item for national economies, but also a basic economic activity component and a dominant macroeconomic dynamic. For this reason, foreign trade volume is also an important macroeconomic variable. As a matter of fact, foreign trade volume and all other activities related to foreign trade have the potential to seriously affect the macroeconomic performance of countries. In this study, it is aimed to analyze the possible effects of the foreign trade volume between Azerbaijan and Turkey on the growth of Azerbaijan. For this purpose, Least Squares time series regression method was used as the empirical method. As a result, it has been determined that the foreign trade between Turkey and Azerbaijan has a statistically significant and positive effect on the economic growth of Azerbaijan. In addition, it was found that the current account deficit, total workforce level, population growth rate and real interest rate had a positive effect on the growth of Azerbaijan, and a statistically significant relationship could not be determined between foreign direct investments and the growth of Azerbaijan.

Keywords: Foreign Trade, Foreign Trade Volume, Economic Growth

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın oluşturulması aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen, sabırlı yaklaşımıyla bana cesaret veren, bilgi ve tecrübeleri ile yoluma ışık tutan, beraber çalışmaktan ve öğrencisi olmaktan gurur duyduğum değerli danışman hocam Dç. Dr. Burak ÖZDOĞAN'a sonsuz teşekkür ederim.

Ayrıca bu çalışma boyunca benden hiç bir zaman destkelerini sakınmayan, her koşulda yanımda olan ve sürekli motivasyonlarıyla beni bir adım ileri götüren sevgili arkadaşlarım Saleh MEHDİYEV'e ve Esra SİSLİĞLU'na teşekkür ederim.

Son olarak tüm hayatı boyunca benim yanımda olan, aldığım her kararda beni cesaretlendiren ve sadece bu çalışmada değil tüm hayatım boyunca beni destekleyen annem Aliye AGHALAROVA'ya ve babam Akif AGHALAROV'a sonsuz şükranlarımı sunar ve teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **İV**

ABSTRACT ..... **V**

TEŞEKKÜR ..... **Vİ**

İÇİNDEKİLER ..... **Vİİ**

TABLOLAR LİSTESİ ..... **X**

GRAFİKLER LİSTESİ ..... **Xİ**

KISALTMALAR ..... **Xİİ**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM **3**

LİTERATÜR TARAMASI **3**

İKİNCİ BÖLÜM **9**

KAVRAMSAL ÇERÇEVE **9**

2.1. TİCARET KAVRAMI **9**

2.1.1. İç Ticaret 10

2.1.2. Dış Ticaret 11

2.1.3. İç Ticaret ve Dış Ticaret Farkı 12

2.2. DIŞ TİCARETE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR **13**

2.2.1. İhracat ve İthalat 13

2.2.2. Ticaret Haddi 15

2.2.3. Dış Ticaret Politikası 15
2.3. DIŞ TİCARET ÇEŞİTLERİ 16
2.3.1. Normal Ticaret 16
2.3.2. Bağlı Ticaret 16
2.3.3. Sınır Ticareti 16
2.3.4. Serbest Bölge Ticareti 17
2.4. DIŞ TİCARETİN AMACI 17
2.5. DIŞ TİCARET ARAÇLARI 18
2.6. DIŞ TİCARETE İLİŞKİN RİSKLER 19
2.7. DIŞ TİCARETİN ÖNEMİ 20
2.8. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI 21
2.8.1. Büyüme Kavramına Genel Bakış 21
2.8.2. Tanım 22
2.8.3. Ekonomik Büyümenin Bileşenleri 23
2.9. EKONOMİK BÜYÜME MODELLERİ 24
2.9.1. Dışsal Büyüme Modelleri 25
2.9.2. Endojen Büyüme Modelleri 27
2.9.3. David Ricardo Büyüme Modeli 29
2.9.4. Teknoloji Kabul Modeli 30
2.10. EKONOMİK BÜYÜMENİN DİNAMİKLERİ 31
2.10.1. Verimlilik 31
2.10.2. Teknolojik Gelişme 32
2.11. EKONOMİ POLİTİKASI VE BÜYÜME 33
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 34
TEORİK ARKAPLAN 34
3.1. DIŞ TİCARET TEORİLERİ 34
3.1.1. Merkantilist Dış Ticaret Teorisi 34

3.1.2. Klasik Dış Ticaret Teorisi 36
3.1.3. Neoklasik Dış Ticaret Teorisi 38
3.2. EKONOMİK BÜYÜME VE DIŞ TİCARET İLİŞKİSİ 40
3.3. AZERBAYCAN EKONOMİSİ 41
3.3.1. Azerbaycan Ekonomisine Genel Bakış 41
3.3.2. Azerbaycan Ekonomisinin Makroekonomik Dinamikleri 44
3.4. AZERBAYCAN – TÜRKİYE ARASINDAKİ DIŞ TİCARET 51
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 55
AMPİRİK ANALİZ 55
4.1. AMAÇ VE KAPSAM 55
4.1.1. Amaç 55
4.1.2. Kapsam 57
4.2. METODOLOJİ 57
4.3. EKONOMETRİK MODEL VE VERİ 58
4.3.1. Ekonometrik Model 58
4.3.2. Betimleyici İstatistikler 59
4.4. AMPİRİK BULGULAR 61
4.4.1. Korelasyon Analizi 61
4.4.2. Birim Kök Testi 61
4.4.3. Otokorelasyon Testi 63
4.4.4. Değişen Varyans Testi 63
4.4.5. Normal Dağılım Testi 65
4.4.6. Nihai Model Bulguları 67
SONUÇ 68
KAYNAKÇA 71

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: İç Ticaretin Temel Özellikleri 10
Tablo 2: Azerbaycan ve Türkiye Arasında 1995-2019 Yıllarında Gerçekleşen Dış Ticaret Hacmi (Milyon $) 53
Tablo 3:Serilere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler 59
Tablo 4: Değişkenlere İlişkin Korelasyon Analizi Sonuçları 61
Tablo 5: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları 62
Tablo 6: Breusch-Godfrey Seri Korelasyon LM Testi Sonuçları 63
Tablo 7: White Testi Sonuçları 64
Tablo 8: Normal Dağılım Testi İstatistikleri 66
Tablo 9: Nihai Model Tahmini Sonuçları 67

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 1: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla – Azerbaycan 45
Grafik 2: Dış Ticaret Hacmi - Azerbaycan 46
Grafik 3: Cari İşlemler Dengesi - Azerbaycan 47
Grafik 4: Doğrudan Yabancı Yatırımlar - Azerbaycan 48
Grafik 5: Toplam İşgücü - Azerbaycan 49
Grafik 6: Nüfus Artış Hızı - Azerbaycan 50
Grafik 7: Reel Faiz Oranı - Azerbaycan 51
Grafik 8: Azerbaycan ve Türkiye Arasında 1995-2019 Yıllarında Gerçekleşen Dış Ticaret Hacmi (Milyon $) 54
Grafik 9: Normal Dağılım Testi Grafiği 66

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
VAR	: Vektör Otoregresyon
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TFV	: Toplam Faktör Verimliliği
SOCAR	: State Oil Company of Azerbaijan Republic
BP	: British Petrol
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
FT	: Dış Ticaret Hacmi
CAB	: Cari Açık
FDI	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
LF	: Topam İşgücü
PG	: Nüfus Artış Oranı
RIR	: Reel Faiz Oranı
ADF	: Genişletilmiş Dickey-Fuller
PP	: Phillips ve Perron
LM	: Lagrange Çarpanı
JB	: Jargue-Bera

GİRİŞ

Dış ticaret, ülke ekonomileri için önemli bir gelir/gider kalemi olmanın yanında temel bir ekonomik faaliyet bileşeni, başat bir makroekonomik dinamiktir. Bu sebeple, dış ticaret hacmi de önemli bir makroekonomik değişkendir. Nitekim dış ticaret hacmi ve dış ticarete ilişkin tüm diğer faaliyetler ülkelerin makroekonomik performanslarını ciddi ölçüde etkileme potansiyeline sahiptir.

Temelde ithalat ve ihracattan oluşan dış ticaret bir yandan ülkelerde üretilen malların diğer ülkelere pazarlanmasına imkân verirken diğer yandan da ülkenin ihtiyaç duyduğu ve dahili imkanlar ile yeterince sahip olamadığı mal/hizmetlerin tedarik edilmesini mümkün kılar. Tüm bu faaliyetler ise ülkelerin tüm diğer makroekonomik unsurlar gibi büyüme performansını da yakından ilgilendirir. Nitekim günümüzde Almanya, Japonya gibi birçok gelişmiş ekonomi hem mevcut ekonomilerinin büyüklüklerini hem de büyüme performanslarını ve büyümenin sürdürülebilirliğini önemli ölçüde dış ticaret faaliyetlerine borçludur.

Her ülke dış ticaret faaliyetlerine konu olur ve ülkeler dış ticaret faaliyetlerini genelde birden çok ülke ile gerçekleştirir. Farklı ülkeler ile gerçekleştirilen dış ticaret faaliyetleri taraf ülkelerin makroekonomik dinamiklerine farklı nitelik ve nicelikte etkide bulunabilir. Bazı ülkeler arasındaki dış ticaret faaliyetleri çok çeşitli sebeplerle oldukça gelişmiş iken bu ikili dış ticaret ilişkilerinden bazıları ise görece zayıf bir nitelik arz eder. Türkiye ile Azerbaycan arasında gerçekleşen dış ticaret faaliyetleri ise coğrafi, tarihsel, sosyolojik, politik ve ekonomik birçok sebeple görece gelişmiş bir nitelik arz etmektedir. Bu mübadeleden her iki tarafında fayda sağladığı aşikardır. Bu faydalardan birinin de dış ticaret faaliyetlerinin Azerbaycan ve Türkiye'nin makroekonomik unsurlarını iyileştirmesi olması beklenir. Bu makroekonomik unsurlardan biri de söz konusu ülkelerin büyüme performanslarıdır.

Bu bağlamda, bu çalışmada Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkilerinin analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, çalışmada, Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkilerinin (bu potansiyel etkinin istatistiki olarak anlamlılığının, yönünün ve niceliksel büyüklüğünün) analiz edilmesi amaçlanmaktadır.

Bu çerçevede, çalışmanın araştırma soruları şunlardır: (i) "*Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerinde*

istatistiki olarak anlamlı bir etkisi mevcut mudur?" (ii) "*Bu etkinin mevcudiyeti halinde etkinin yönü ve rakamsal büyüklüğü ne şekildedir?*"

Çalışmada, yukarıdaki araştırma sorularına hem ampirik analiz hem de betimsel analiz yöntemleri ile cevap aranmıştır. Ampirik yöntem olarak En Küçük Kareler zaman serisi regresyon yöntemi uygulanmıştır.

Çalışmada temel olarak Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın *ekonomik büyümesi* üzerindeki olası etkilerinin analiz edilmesi amaçlanmış olup diğer ülkeler ile gerçekleşen dış ticaret ise çalışmanın dışında tutulmuştur. Ayrıca, Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin her iki ülkenin değil yalnızca Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkileri analiz edilmiştir.

Çalışmada güncel veriler kullanılmış olup ilgili literatürden en verimli şekilde faydalanılması amaçlanmıştır. Ayrıca, araştırmada başvurulan yöntemler, güncel veriler ile gerçekleştirilmiş olan kapsamlı ampirik ve betimsel analizdir ve bu yönüyle, çalışmanın hem literatüre hem de diğer tüm paydaşlara önemli ölçüde katkı sağlaması yüksek olasılık dahilindedir.

Çalışmanın geri kalanında öncelikle ilgili literatür taramasına yer verilmiştir. Sonraki bölümlerde ise sırasıyla konuya ilişkin temel kavramların bulunduğu kavramsal çerçeveye, konunun teorik altyapısının sunulduğu teorik arkaplana, Azerbaycan ekonomisinin genel yapısına ve görünümüne, son olarak da ampirik analize yer verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

LİTERATÜR TARAMASI

Dış ticaretin gelişmesiyle birlikte bu makroekonomik dinamiğin ekonomik büyüme üzerindeki olası etkileri bilimsel araştırmalarda sıkça tartışma konusu olmuştur. Dış ticaretin ortaya gelişimi bir ölçüde büyüme kavramyla yakından alakalıdır, diğer bir ifadeyle, dış ticaret faaliyetleri ülkelerin büyümesini pozitif olarak etkileme potansiyeline sahiptir denilebilir.

Literatürde dış ticaret faaliyetleri ve büyüme arasındaki ilişkiye yönelik farklı bulguların elde edildiği birçok çalışma bulunmaktadır. Nitekim büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişki, dış ticaret kavramının ortaya çıkmasından bu yana birçok iktisatçı tarafından yoğun şekilde araştırılmıştır.

Bu bağlamda, Aktaş Şenkardeşler (2018), 1923-2016 dönemi için Türkiye özelinde dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yazar; çalışmada ithalat, ihracat ve gayri safi yurtiçi hasıla verilerini kullanmıştır. Johansen Eşbütünleşme Testi uyguladığı çalışmasında seriler arasında %5 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme tespit etmişdir. Hata Düzeltme Modeli sonuçlarına göre ise uzun dönemde gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) ile ithalat arasında ikili bir nedensellik ilişkisi olduğunu belirtmişdir.

Aytaç (2017), ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini 2001-2016 döneminde üçer aylık verileri kullanarak Vektör Otoregresyon(VAR) modeline dayalı Granger Nedensellik Testi uygulamak suretiyle araştırmışdır. Çalışmada büyümeden ihracata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Arvas ve Torusdağ (2016) 1987 - 2015 dönemi için Türkiye'nin ithalat ve ihracat artışının etkisi en küçük kareler yöntemi ile incelenmiştir. Analizleri sonucunda büyüme ve ithalatın olumlu yönde olduğunu tespit etmişlerdir.

Korkmaz ve Aydın (2015), Türkiye'de dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında 01 – 2001 ve 02 - 2014 dönemi için üçer aylık veriler kullanılmış ve değişkenler arasında oluşan nedensellik ilişkileri VAR Modeli ile incelenmiştir. İthalat ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik tespit edilmiştir.

Kwan ve Cotsomitis (1991) ile Kwan ve Kwok (1995), Çin'in büyümesini ve dış ticaretini incelemek için Granger nedensellik testini kullanmışlardır. Ulusal çıktının (hasılanın) dışsal bir değişken olduğu ve çıktı ile dış ticaret arasında tek yönlü bir nedensel ilişki olduğu sonucuna varmışlardır.

Ghartey (1993) sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Japonya ve Tayvan'ın ekonomik verilerini kullanarak analiz gerçekleştirmişdir ve ABD'nin GSYH'sının bu ülkenin ihracatını desteklediğini, ancak Tayvan'da ise bunun tam tersi olduğunu belirtmişdir. Bununla birlikte, Japonya'da ise bahsi geçen iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Shan ve Sun (1998), 1987'den 1996'ya kadar olan verileri kullanarak ihracat ile büyüme arasındaki olası nedensel ilişkisini test etmiştir. VAR (VAR) modelini kurmak için (i) *çıktı*, (ii) *ihracat,* (iii) *ithalat,* (iv) *yatırım,* (v) *emek* ve (vi) *enerji tüketimi* olmak üzere altı farklı değişken kullanmışlardır. Granger Nedensellik Testi uyguladıkları bu çalışmalarında büyüme ile ihracat arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Jung ve Marshall (1985), 1950 - 1981 yılları arası dönem için 37 gelişmekte olan ülkenin GSYH'sı ile bu ülkelerin ihracatı arasındaki ilişkiyi analiz etmiş ve İsrail dışında hiçbir ülkede herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edememiştir.

Finansal açıklık genellikle daha yüksek ekonomik büyüme ile ilişkilendirilir (Bekaert ve diğerleri 2011; Quinn ve Toyoda 2008). Nitekim bir çok akademik çalışma açık ekonomilerin kapalı ekonomilerden daha hızlı büyüdüğü sonucuna ulaşmıştır (Bkz. Edwards 1998; Rani ve Kumar 2016). Böylece dış ticaret; artan verimlilik, daha etkin kaynak tahsisi ve kapasite kullanımı ile artan döviz rezervi sayesinde artan yurtiçi hasıla yoluyla ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir (Awokuse, 2007). İhracat; verimli kaynak tahsisi, daha görece yüksek bir kapasite kullanımı, teşvik edilen (desteklenen) ölçek ekonomileri ve gelişen teknoloji yoluyla ülke ekonomilerine fayda sağlar (Helpman ve Krugman, 1987).

Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) ve orta gelirli ekonomilerden elde edilen verileri kullanan Tyler (1981), imalat sanayi ihracatındaki büyümenin teknolojik ilerlemelere yol açtığı ve bunun da ekonomik kalkınmayla sonuçlanan ülkelerin massetme kapasitesini arttırdığı sonucuna varmıştır.

Nishimizu ve Robinson (1984) Japonya, Güney Kore, Türkiye ve Yugoslavya verilerini kullandığı çalışmalarında ihracattaki büyümenin, ölçek ekonomilerini

artırarak toplam faktör verimliliğini artırdığını, ithalatın ise toplam faktör verimliliğindeki büyümeyi engellediğini öne sürmüşlerdir.

Dış ticaret ve ekonomik büyümeye ilişkin literatür, ihracata dayalı büyüme, büyümeye dayalı ihracat, ithalata dayalı büyüme ve büyümeye dayalı ithalat hipotezleri olmak üzere dört ana kategoride organize edilebilir. Çoğu ampirik araştırma, ihracata dayalı büyüme hipotezi olarak ekonomik büyümede ihracatın rolünü araştırır. İhracata dayalı büyüme hipotezi, ihracata odaklanarak üretken kapasiteyi artırmayı amaçlayan bir kalkınma stratejisidir. İhracata dayalı büyüme hipotezi, ekonomik büyümeyi sağlamak için ihracatın teşvik edilmesi ve döviz rezervleri elde etmeye dönük çeşitli politikaların benimsenmesini gerektirir. İhracatın yerel pazarda artan vasıflı işgücü ve teknoloji yoluyla ekonomik büyümeyi yönlendirmesi muhtemeldir (Bhagwati, 1988). Bu nedenle ihracat, uzun vadede gelişmiş verimlilik ve üretkenliğe yol açan ölçek ekonomileri için bir araç olarak görülmektedir.

İhracata dayalı büyümeye ilişkin önceki araştırmalar, gelişmiş ülkeleri (Awokuse 2006; Jin ve Yu 1996; Kónya 2006; Shan ve Sun 1999); yeni sanayileşmiş Asya ülkeleri (Awokuse 2005; Dhawan ve Biswal 1999; Ghatak vd., 1997; Khalafalla ve Webb 2001; Kwan vd., 1999; Siliverstovs ve Herzer 2006); orta ve doğu Avrupa ülkeleri (Hagemejer ve Mu´ck 2019); Meksika (Thornton, 1996) dahil Güney Amerika ülkeleri (Siliverstovs ve Herzer 2006; Arteaga ve diğerleri 2020); Afrika ülkeleri (Ahmad ve Kwan 1991; Foster 2006); körfez ülkeleri (Al-Yousif, 1997); ve gelişmekte olan ülkeleri (Balassa, 1978; Kavoussi 1984; Love ve Chandra, 2005; Vohra, 2001) kapsamaktadır. Görüldüğü üzere, ihracata dayalı ekonomik büyüme araştırmaları sadece gelişmekte olan ekonomileri değil tüm ülkeleri kapsamaktadır. Belirtilmelidir ki dış ticaretin ve ekonomik büyümenin arasındaki ilişki devam eden bir araştırma konusudur.

Bazı araştırmacılar ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezini destekleyen kanıtlar bulmuştur. Örneğin, Balassa (1978), 11 gelişmekte olan ülkeye ait verileri kullanarak ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş ve ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezini destekleyen bulgular elde etmişdir.

Fajana (1979), ihracatı Nijerya'da ekonomik büyümenin önemli bir bileşeni olarak nitelendirmiştir. Onafowora vd. (1996), 1960'dan 1991'e kadar Kenya, Pakistan, Sri Lanka, Kamerun, Fildişi Sahili, Gana, Madagaskar ve Senegal için ELG'yi destekleyen kanıtlar elde etmişlerdir.

Suudi Arabistan, Kuveyt, BAE ve Umman'a ait 1973 – 1993 arası verileri kullanarak, Al -Yousif (1997), ihracat ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuştur. Bahmani-Oskooee ve Oyolola (2007), 44 ülke için gerçekleştirdiği çalışmasında analize dahil edilen ülkelerin %60'ında ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezini destekleyen bulgulara ulaşmışlardır.

İslam (1998), Sri Lanka'dan alınan verileri kullanarak, ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezi ile tutarlı sonuçlar bulmuştur. Narayan vd. (2007) Fiji için uzun vadede ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezini destekleyen kanıtlar bulmuşlardır.

Rani ve Kumar (2018), ihracat, ithalat, brüt sermaye oluşumu ve ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli ilişkiyi belgelemiştir. Hagemejer ve Mu´ck (2019), ihracatın 1995'ten 2014'e kadar Orta ve Doğu Avrupa'da ekonomik kalkınmayı önemli ölçüde iyileştirdiğini tespit etmiştir. Son araştırmalarda, Arteaga vd. (2020), Çin'e yapılan ihracat ile Latin Amerika'daki ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çin'e yapılan ihracatın Güney Amerika ülkelerindeki ekonomik büyümeyi artırdığını belirlemişlerdir.

Bununla birlikte, birkaç çalışma, ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezini karışık, zayıf veya desteklemediğini belgelemiştir. Örneğin; Jung ve Marshall (1985), 37 gelişmekte olan ülkede Granger nedensellik testini kullanarak ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezi için zayıf kanıtlar elde etmişlerdir.

Darrat (1986), Hong Kong, Güney Kore, Singapur ve Tayvan için ihracat ve ekonomik kalkınma arasında bir ilişki bulamamıştır. Benzer şekilde, Oxley (1993), Portekiz davasında ihracata dayalı ekonomik büyümeyi destekleyen kanıt bulamamıştır. Khemka vd. (2017) ihracata dayalı ekonomik büyüme hipotezi lehine hiçbir kanıt bulamamıştır.

İslam (1998), 1976 ile 1991 yılları arasında 15 Asya ülkesinden elde edilen verileri kullanarak, sadece 5 ülkede ihracat ve büyüme arasında eşbütünleşme bulmuştur. Mah (2005), 1979'dan 2001'e kadar Çin verilerini kullanarak, ihracat artışı ve ekonomik kalkınma arasında çift yönlü nedensellik bulmuştur.

Awokuse (2007), Bulgaristan için hem ihracata dayalı ekonomik büyüme hem de büyümeye dayalı ihracat hipotezleriyle tutarlı ampirik kanıtlar elde etmiştir. Ancak, Çek Cumhuriyeti için hem ihracata dayalı ekonomik büyüme hem de ithalata dayalı ekonomik büyüme hipotezlerini destekleyen bulgular elde etmiş ve aynı

zamanda, sonuçlar Polonya için ithalata dayalı ekonomik büyüme hipotezi ile tutarlı olarak elde edilmiştir.

Hye ve Boubaker (2011), Tunus için hem ihracata dayalı büyüme hem de ithalata dayalı büyüme temelinde çeşitli kanıtlar bulmuşlardır. Bununla birlikte, Zang ve Baimbridge (2012) Japonya örneğinde ihracata dayalı büyüme hipotezi ile tutarlı kanıtlar bulmuşlar, ancak Güney Kore için ekonomik büyümenin ihracat üzerinde olumsuz bir etkisi olduğu sonucuna varmışlardır.

Latin Amerika ülkelerine ilişkin verileri kullanarak, Kristjanpoller ve Olson (2014), sekiz farklı ülke için ihracata dayalı büyüme hipotezini destekleyen bulgular ve beş ülke için ithalata dayalı büyüme hipotezi ile tutarlı olan bulgular elde etmişlerdir. Bir ülke için ise hem ihracata dayalı büyüme hem de ithalata dayalı büyüme hipotezlerini destekleyen bulgular elde etmişler, ancak başka bir ülke için hem ihracata dayalı büyüme hem de ithalata dayalı büyümeyi destekleyen herhangi bir bulgu elde edememişlerdir. Çalışmada, teorik olarak ihracata dayalı büyüme ve ithalata dayalı büyümenin bir ülkede aynı anda var olamayacağını savunmuşlardır.

Büyümeye dayalı ihracat hipotezi, ekonomik büyümenin ihracattaki artışın önemli bir itici gücü olduğunu öne sürmektedir. Ahmad ve Harnhirun (1995), 1967'den 1988'e kadar olan verileri kullanarak Malezya, Filipinler, Endonezya ve Singapur için ihracata dayalı büyüme hipotezini destekler nitelikte bulgular elde etmişlerdir.

Arnade ve Vasavada (1995) da Güney Kore, Tayvan, Kuzey Kore ve Malezya için benzer bir sonuç bulmuşlardır. Çalışmada ise 1961'den 1987'ye kadar olan veriler kullnılmıştır. Diğer yandan, Reppas ve Christopoulos (2005), 1969 - 1999 dönemine ilişkin verileri kullanarak 22 az gelişmiş Asya ve Afrika ülkesi için ihracattaki artış ile çıktıdaki (hasıladaki) büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bulguları, ihracata dayalı büyümeyi değil büyümeye dayalı ihracat hipotezini destekler niteliktedir.

İthalata dayalı büyüme hipotezi, ithalatın ekonomik büyümenin temel kaynakları olduğunu öne sürmektedir. Bu bağlamda, ithalata dayalı büyüme hipotezi, ithalatın uzun vadeli ekonomik büyüme için bir kanal olabileceğini öne sürmektedir. 1970'lerde ihracata dayalı büyümede önemli bir kayma gerçekleşmiş ve böylece ithalata dayalı büyüme paradigması ekonomi literatüründe daha popüler hale gelmiştir.

İthalatın, ara faktörlere ve yabancı teknolojinin yerli firmalara ulaşması yoluyla (Coe ve Helpman, 1995) ve de gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere büyümeyi destekler nitelikte olan Ar-Ge bilgisinin aktarılması yoluyla uzun vadeli ekonomik büyümeyi artırması muhtemeldir (Lawrence ve Weinstein 1999; Mazumdar, 2001).

Hanson (1982), ithalata dayalı büyüme hipotezinin önde gelen savunucularından biri olarak bilinmektedir. Hanson'a (1982) göre, sermaye malları ithalatı ve altyapı harcamaları ile altyapının geliştirilmesi, ekonomik büyümede artış ile sonuçlanmaktadır.

İthalata dayalı büyüme hipotezi hakkında geniş sayılabilecek bir literatür mevcuttur. Hye vd. (2013) altı Güney Asya ülkesi için ihracata dayalı büyüme, büyümeye dayalı ihracat, ithalata dayalı büyüme ve büyümeye dayalı ithalat hipotezlerini incelemiştir. İhracata dayalı büyüme hipotezinin Pakistan dışındaki tüm ülkeler için geçerli olduğunu ve ithalata dayalı büyüme hipotezinin ise incelenen altı Güney Asya ülkesinin tümü için uygun olduğunu gösterdiler. Hye vd. (2013) ayrıca büyümeye dayalı ihracat hipotezinin Bangladeş ve Nepal dışındaki tüm ülkeler için geçerli olduğunu, büyümeye dayalı ithalat modelinin ise çalışmada incelenen tüm ülkeler için geçerli olduğunu bulgulamışlardır.

Kristjanpoller ve Olson (2014), Latin Amerika ülkelerinin verilerini kullanarak yaptıkları çalışmalarında hem ihracata dayalı büyüme hem de ithalata dayalı büyümenin aynı anda var olmadığı sonucuna varmışlardır.

Mishra vd. (2010), Pasifik ada ülkelerine ait verileri kullanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında ithalata dayalı büyüme hipotezi ile tutarlı sonuçlara ulaşmışlardır. Çalışmanın sonucuna göre, ithalat ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi elde edilmiştir.

Awokuse (2007), ihracat ve ithalattaki artışın Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya'nın (üç geçiş ekonomisi) ekonomik büyümesi üzerindeki etkisini incelemiş ve dış ticaretin ekonomik büyümeyi canlandırdığı sonucuna ulaşmıştır. Çalışmada; Bulgaristan'da ihracat faaliyetleri ve büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi, Çek Cumhuriyeti ile Polonya'da ise ithalattan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi elde edilmiştir. Mahadevan ve Suardi (2008), Güney Kore'nin ekonomik büyümesi ve dış ticareti arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğuna dair hiçbir kanıt bulamamış, ancak Japonya için ithalata dayalı büyüme hipotezini destekleyen kanıtlar elde etmiştir. Narayan vd.

(2007) Fiji için ihracata dayalı büyüme ve ithalata dayalı büyüme ile tutarlı sonuçlar elde etmiş, ancak Papua Yeni Gine'de ihracat ve GSYH'daki artışın ithalat artışına neden olduğunu tespit etmiştir. Riezman ve ark. (1996) 126 gelişmekte olan ülkenin verilerini kullanarak ihracata dayalı büyüme hipotezini incelemiş ve analize ithalatın dahil edilmediği durumlarda sahte test sonuçları elde edildiğini belirtmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde çalışmaya temel teşkil eden dış ticaret ve büyüme kavramları ve bunlarla ilişkili diğer bazı temel kavram ve tanımlara yer verilmiştir.

2.1. TİCARET KAVRAMI

İktisat literatürünün analizi, "*ticaret*" veya "*ticaret faaliyetleri*" kavramına ilişkin önemli bir görüş dağılımı olmadığını göstermektedir. Tarihsel olarak "*ticaret*" kavramı, kelimenin en geniş anlamıyla kullanılmış ve mal ve hizmet alım satımına ilişkin tüm ekonomik faaliyetleri içermiştir (Popkova ve Sukhodolov, 2017 : 26).

Bir yandan ticaret - diğer tüm hizmet türleri gibi - belirli bir kalem değil, fayda sağlayan bir faaliyetler grubudur. Bununla birlikte, diğer yandan, ticaret benzersiz bir değişim işlevini yerine getiren tek hizmettir denilebilir. Hizmetler genellikle bir ticaret nesnesi iseler de aslında bunlar aynı zamanda bir tür mübadele mekanizmasıdırlar. Uluslararası uygulama, "*hizmet*" veya "*mal statüsünde olmayan tüm ticaret nesneleri*" teriminin anlaşılması konusunda halihazırda bir konsensüse sahiptir (Popkova vd., 2013a).

Diğer yönlerden, öncelikle de temel özellikler yönünden, hizmetlerin ve ticaretin özellikleri büyük ölçüde örtüşmektedir. Ticaret; görünmezliği, soyutluğu, kalitedeki değişkenliği, üretim ve tüketimin ayrılmazlığı ve depolanmasının imkansızlığı ile kendine özgü bir kavramdır (Popkova ve Sukhodolov, 2017 : 27).

Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde verilen tanıma göre "*ticaret*", "*metaların devrini ve buların üretim alanından tüketim alanına hareketini sağlayan ulusal ekonomi alanıdır*" (Popkova ve Tinyakova 2013c). "*Daha dar bir anlamda, 'ticaret', önemli maddi değişiklikler uygulanmadan metaların satın alınması ve satılmasıdır. Buna karşılık, ürünlerin ithalat ve ihracatından oluşan birkaç ülke arasındaki*

ticaret, dış ticarettir; bütünlüğü içinde farklı ülkeler arasındaki ticaret uluslararası ticarettir" (Popkova ve Tinyakova 2013c).

2.1.1. İç Ticaret

Ticaret faaliyetleri ticari mübadelede yer alan aktörlerin ait oldukları ülkeye göre ticaret, iç ve dış ticaret olmak üzere ikiye ayrılır. "*İç ticaret*", mal ve hizmetleri tüketicilerin ihtiyaçlarına göre yeniden dağıtmak için iç pazarda gerçekleştirilen bir ekonomi alanıdır. Bu alan; kentsel nüfusun büyümesinin nihai ürün üreticileri ile tüketiciler arasındaki doğrudan temasları karmaşıklaştırmaya başlamasıyla başlamıştır. O zamandan başlayarak, iç ticaret hacmi sürekli büyümüş ve on dokuzuncu yüzyılda şehirlerin ve sanayinin hızlı gelişimi gerçekleştikçe, iç ticaret genişlemiş ve de hem üreticiler ile tüketiciler arasında yeni bağlantıların tesis edilmesini hem de mevcut bağlantıların güçlendirilmesini sağlamıştır (Popkova ve Sukhodolov, 2017 : 27 - 28).

Sonuç olarak, iç ticaretin temel amacı açıktır: Jean-Baptiste Say'ın politik ekonomi çalışmasında karakterize ettiği şekilde "*Ticaret anlayışının mübadeleden ibaret olduğu düşünülüyordu – bu amaç gerçekte, bir ürünü bir tüketici için daha erişilebilir kılmaktan ibarettir*" (Klinov, 2015).

İç ticaretin rolü sadece ürünlerin malzeme dağıtımı ile sınırlı değildir: Tüketicilerin taleplerine göre üretimi teşvik eder, üretim için belirli bir yön belirler ve böylece piyasa ekonomisinin etkinliğini de şekillendirir (Scott, 2012).

Örgütlenme biçimlerine göre, iç ticaret toptan (ülke içinde daha fazla satışı ve/veya üretim süreçleri için hammadde satın almayı amaçlayan) ve perakende (küçük ürün sevkiyatlarını içeren) olarak ikiye ayrılır. Ancak, bu ayrımın dış ticaret yönüne uygulanmadığına dikkat edilmelidir. Dış ticaret faaliyetleri ise genellikle mallar, hizmetler, bilgi ve fikri mülkiyet alanında anlaşmaların gerçekleştirildiği genel faaliyetler olarak ele alınır (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 28).

Aşağıda yer alan Tablo 1'de iç ticaretin gelişmesinin ön koşulları, temel stratejik hedefleri ile temel işlevleri özetlenmiştir:

Tablo 1: İç Ticaretin Temel Özellikleri

İç Ticaretin Gelişmesinin Ön Koşulları:
1. Uzmanlaşma süreçlerinin derinleşmesine yol açan zanaat ve imalat üretiminin hızlı gelişimi.
2. Tüccar sermayesinin büyümesi.
3. Maddi malların imalatçıları, tüketicileri vb. arasındaki doğrudan teması

engelleyen kentsel nüfusun büyümesi.
İç Ticaretin Temel Stratejik Hedefi: Bir bütün olarak iç pazarın olumlu gelişimini sağlayan malların tüketiciye getirilmesi için elzem olan yeterli düzeyde örgütsel ve yasal mekanizmanın geliştirilmesi.
İç Ticaretin Temel İşlevleri: 1. *Üretilen tüketici değerinin (malların) gerçekleştirilmesi:* Bu işlevin yerine getirilmesi, toplam kamusal ürünün yeniden üretimi için ekonomik bir ön koşul yaratır ve aynı zamanda üretimi tüketime bağlar. 2. *Tüketim ürünlerini tüketicilere ulaştırmak:* Ticaret, malların üreticilerden tüketicilere taşınmasını sağlar; ticaret, ciro alanındaki üretim süreçlerini de (taşıma ve depolama gibi) ihtiva eder. 3. *Teklif ve talep arasındaki dengeyi desteklemek:* Ticaret, üretilen malların hacmi ve çeşitliliği konularında üretimi etkiler. 4. *Mübadele maliyetlerinin minimize edilmesi:* Ticaret satış teknolojisi, bilgi hizmetleri vb.'nin iyileştirilmesiyle tüketim alanındaki (tüketicilerin mal satın almak için yaptığı harcamalar) ciro maliyetlerinin azaltılması gibi işlevlere de sahiptir. 5. *Pazarlamanın uygulanmasıyla ilgili işlevler:* Ticaret pazar araştırması, fiyatın belirlenmesi, hizmet departmanlarının oluşturulması, malların geliştirilmesi gibi işlevleri de yürütür.

Kaynak: Popkova ve Sukhodolov, 2017 : 29.

Not : Bu tablo kaynak olarak belirtilen çalışmadaki yazarlar tarafından şu kaynaklara dayalı olarak derlenmiştir: Delgado vd. (2012), Klinov (2015), Maswana ve Farooki (2013).

2.1.2. Dış Ticaret

"*Dış ticaret*" kavramı; "*uluslararası teknik, ekonomik ve yatırım işbirliği*" ve de "*parasal, finansal ve kredi operasyonları alanındaki işbirliği*" ile birlikte dış ekonomik faaliyetlerin temel yönlerinden biridir (Popkova ve Sukhodolov, 2017 : 29).

Dış ticaret, "*ülkeler arasında mal, hizmet, sermaye ve fikri mülkiyet haklarının ticareti*"dir. Bu düzdemde, dış ticaret faaliyeti, bir ülkede "*mal, hizmet, sermaye ve fikri mülkiyet haklarının satılması, diğer ülke veya bölgelerde satılması, dağıtılması veya fayda yaratılması yoluyla tüketicilere veya aracılara sunulan faaliyetlerin tümünü kapsamaktadır. En dar anlamıyla dış ticaret, ithalat ve ihracat faaliyetlerinin toplamıdır*" (Ogbokor, 2017: 2294).

Dış ticaret faaliyetleri iç pazar için ürün yaratma sürecinin devamını önceden belirler. Yurtdışına mal satan ülke ayrıca ek satış pazarları da bulur ve böylece ürettiği ürünler için tam bir potansiyel sağlar. Diğer bir deyişle, bir ülkede iç ticaret operasyonları optimize edilmezse, dış ticaret faaliyetlerinin sonuçları ulusal katılımcılara maksimum fayda sağlamaktan uzaklaşır. Uluslararası ticaretin gerçekleştirilebileceği mevcut çok çeşitli yöntemlere rağmen, günümüzde sadece

ikisinin popüler olduğu belirtilmelidir: Çeşitli yöntemlerin bir kombinasyonu ile birlikte (i) *doğrudan* ve (ii) *dolaylı* yöntemler. İlk durumda (doğrudan yöntemlerde) üretici (veya tedarikçi) ile nihai tüketici arasında doğrudan bağlantılar kurulur. İkincisinde (dolaylı yöntemlerde) ise ticari mübadelenin öncesinde bir "*ara bağlantının*" mevcudiyeti varsayılır (Popkova ve Sukhodolov, 2017 : 29 - 30).

2.1.3. İç Ticaret ve Dış Ticaret Farkı

"*Ticaret*", evrimsel gelişimi tarihin derinliklerine dayanan ekonomik yaşamın en hızlı gelişen alanlarından biridir. Ticaret, toplumdaki doğal işbölümünün bir sonucu olarak oluşan ekonominin ilk alanlarından biridir. Dış ticaret ise uluslararası ekonomik ilişkilerin ilk biçimlerinden biridir ve dış ticaretin birincil amaçlarından biri ulusal pazarda sınırlı veya mevcut olmayan malların sağlanmasıyla ilgili sorunları çözmektir (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 25).

Ticari operasyonların yürütülmesi hakkında birikmiş yaratıcı bilginin analizi, uluslararası ticaretin ve ekonomik hayatın içsel yönden daha karmaşık alanlar olduğunu açıkça göstermektedir: (i) uluslararası ticaret iç ticarete nazaran daha maliyetli anlaşmaları içerir (vergiler ve harçlar açısından) ve (ii) mallar tüm dünyada sınırları aştığı için uluslararası ticaret iç ticaretten daha risklidir. Dış ticaret, temel olarak aşağıda belirtilen yönler bakımından iç ticaretten farklılaşır (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 32):

- Daha yavaştır;
- Piyasada sunulan mal ve hizmet yelpazesi ile sınırlıdır;
- Daha fazla sayıda risk faktöründen etkilenir.

Genel anlamda, "*ticari operasyonlar açısından yüksek risk seviyesinin mevcudiyeti*" dış ticaret ile iç ticaret arasındaki en önemli farktır. Özellikle iç ticarette ödeme yapmayanları ve alacakları takip etmek daha kolayken, aktörler kendi ülkesindeki yasal sorunların hızlı bir şekilde çözülmesini sağlayabilirken, dış ticarette aynı senaryo daha fazla para, zaman ve çabaya mal olabilir (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 32).

Bu çalışmada; "*ticaret*" kelimesi, ticari mal/hizmetlerin mübadelesini, "*dış ticaret*" kavramı ise ticarete konu mal/hizmetlerin sınır ötesi ticari mübadelesi anlamında kullnılmıştır. Mal ve/veya hizmetlerin yerel veya yurtiçi satışları, çalışma kapsamında değildir. Dış ticaret mal veya hizmet ithal ve ihraç etmektir, dolayısıyla

dış ticareti olarak (eş anlamlı olarak) kullanılan diğer bir kavram da bir ülkenin mal ve/veya hizmet giriş ve çıkışlarını belirten "*uluslararası ticaret*" kavramıdır.

2.2. DIŞ TİCARETE İLİŞKİN TEMEL KAVRAMLAR

2.2.1. İhracat ve İthalat

Uluslararası pazara girmenin en yaygın olarak kullanılan yolu niteliğinde olan ihracat, herhangi bir işletme ve/veya ülkenin üretiminin belirli bir bölümünün yurt dışına gönderilerek satılmasıdır. "*Yurt içinde üretilen bir ürünün yurt dışına ihracı ve karşılığında ülkeye uluslararası geçerliliği olan bir para biriminin girmesi, ihracatı oluşturmaktadır*" (Deraniyagala, 2003: 809).

Malların ihracı, belirli malların ülke dışına, yani yurtdışına, ana amacı onları dış pazarda satmakla karakterize edilen özel bir gümrük rejimidir (Davis vd., 2002: 1423). Elbette sadece mallar değil, hizmetler ve sermaye gibi diğer değerler de ihraç edilebilir. Sermaye ihracı şeklinde ihracat ise fonların ülke dışındaki belirli alanlarda, örneğin inşaatın yanı sıra çeşitli tesis ve işletmelerin işletilmesi yatırımı anlamına gelir. Sermaye ihracında da temel amaç kârdır.

İhracat, uluslararası işbölümünün bir sonucu olarak ya da ithalatın maddi ön koşullarından biri olarak hareket edebilir (Uluslararası Ticaret Merkezi, 2011: 66). Nitekim ihracattan elde edilen gelirlerin, ithalatın gerçekleştirilmesi için maddi kaynakların ana kaynağı olduğu görüşü altında tüm ithalat ve ihracat işlemlerinin birbirine bağlı olduğu belirtilebilir.

Malların ihracatı, ilgili mevzuatta belirtilen belirli şartlara uygun olarak gerçekleştirilmelidir (Samen, 2010: 9). İlk olarak, malların ihracatı, ancak tüm ihracat gümrük vergileri ödenmiş ve gerekli tüm gümrük ödemeleri yapılmışsa gerçekleştirilmelidir. İkincisi, malların ihracatı, tüm mali ve ekonomik politikalara ve ayrıca Kod ve ülkenin gümrükle ilgili çeşitli yasal düzenlemeleri tarafından sağlanan diğer gerekliliklere uyumu gerektirir. Ayrıca, gümrük rejiminde ihracat için serbest bırakılan eşyanın, gümrük beyannamesinin kabul edildiği tarihte bulundukları ülke dışına ihraç edilmesi gerekir (Davis vd., 2002: 1425).

Üretici bazen ürünü değiştirmeden (iç piyasada olduğu gibi) bazen de "*gideceği yere göre bazı değişiklikler yaparak*" ihraç etmektedir. Bu durum iki farklı şekilde gerçekleşir (Sydow vd., 2010: 15): (i) dolaylı ihracat, (ii) doğrudan ihracat. "*Doğrudan ihracat*" mevcut bir uluslararası ticaret anlaşmasına göre ürünlerin üretim

ülkesinden tüketim ülkesine (aracı olmadan) ihracatı anlamına gelir. "*Dolaylı ihracat*" ise işletmenin mallarını yurt içi aracı kurumlar aracılığıyla dış pazarlara ihraç etmesi anlamındadır. Bu alanda yeterli personele sahip olmayan, dış pazarlar hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan işletmeler, dolaylı ihracat faaliyetleriyle dış pazarlar hakkında yüzeysel de olsa bazı bilgiler edinmeye başlamaktadır. Ancak, dolaylı ihracat söz konusu olduğunda, üretici işletmeler, alıcının dış pazardaki görüş ve düşünceleri hakkında herhangi bir bilgi sahibi olamamaktadır (Sydow vd., 2010: 19). Dolaylı ihracat doğrudan ihracattan çok daha kolaydır. Çünkü herhangi bir özel uzmanlık veya yoğun nakit harcama gerektirmez. Ana ülkedeki ihracatçılar bu yöntemi kullanır. İhraç mekanızmasını gerçekleştirenler arasında (Thompson et.al., 2007: 203):

- Üreticilerin satış temsilcileri,
- Yurtdışındaki müşteriler için alım faaliyetleri yapan ihracat heyetlerinin temsilcileri,
- Kendi hesabına ticarette bulunan tüccarlar,
- Uluslararası işletmeler mevcuttur.

Pazarlamaya ilişkin iş ve işlemlerde kontrolü kaybetme riski yüksek olmasına rağmen, ihracat bilgi ve tecrübesine sahip olmasa dahi firmanın ihracat yapabilmesi önemli bir avantajdır. Ayrıca, dolaylı ihracat ile işletmeler politik risk ve/veya piyasa riskinden kaçınabilmektedir. Ancak, dolaylı ihracatta çok sayıda aracı kişi ve kuruluşun bulunması ve çeşitli risklerden kaçınılması bu tür ihracatlarda satışlardan elde edilen kazancın azalmasına neden olmaktadır. "*Dolaylı ihracatta pazarlama faaliyetleri üzerinde yeterli kontrol kurulamaz ve riskler üstlenilmezken kazanç oranları da düşmektedir*" (Smith, 2009: 457).

"*Ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin temel araçlarından biri olan ihracat, özellikle gelişmekte olan ülkeler için dış dengenin sağlanmasında önemli bir faktördür*" (Rodriguez, 2002: 63). İhracat aynı zamanda büyüme ve kalkınmayı da destekleme potansiyeli olan bir unsurdur. Nitekim çoğu ampirik araştırma, ihracata dayalı büyüme hipotezi olarak ekonomik büyümede ihracatın rolünü araştırmıştır. İhracata dayalı büyüme hipotezi, ihracata odaklanarak üretken kapasiteyi artırmayı amaçlayan bir kalkınma stratejisidir. İhracata dayalı büyüme, ekonomik büyümeyi sağlamak için için ihracatın teşvik edilmesi ve döviz rezervleri elde etmeye dönük çeşitli politikaların benimsenmesini gerektirir. İhracatın yerel pazarda artan vasıflı işgücü ve teknoloji yoluyla ekonomik büyümeyi yönlendirmesi muhtemeldir

(Bhagwati, 1988). Bu nedenle ihracat, uzun vadede gelişmiş verimlilik ve üretkenliğe yol açan ölçek ekonomileri için bir araç (ekonomi politikası aracı) olarak görülmektedir.

İthalat kavramı ise yabancı ülkelerden mal/hizmet satın alınması anlamına gelir. Ülkeler gerek "*maliyet dezavantajı*" gerekse her nevi fiziki zorluklar nedeniyle üretemedikleri veya hatta ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda üretilmeyen malları ithal etmektedirler. Nitekim günümüz dünyasında ekonomik hayat daha sofistike bir hal almış ve çeşitlenmiştir. Ülkeler izolasyon içinde yaşayamamakta ve "*kendi kendine tamamen yeterli olduğunu*" iddia edememektedir. Farklı ideolojilere, kültürlere, siyasi, sosyo-ekonomik yapıya sahip ülkeler bile güçlü ticari ilişkilere sahip olabilmektedir. Bu duruma, ABD ile SSCB veya Çin ile Japonya arasındaki ticari ilişkiler örnek teşkil edebilir.

2.2.2. Ticaret Haddi

Ülke ekonomileri açısından dış ticaret hem "*iç piyasada bulunmayan veya iç piyasada maliyetli olan mal/hizmetlerin tedariki*", hem de "*iç piyasada fazla olan mal ve hizmetlerin dış piyasaya aktarılması*"na hizmet eder. Ülkelerin ticari ilişkilerinden kaynaklanan refah kazancı veya kaybının tespiti büyük önem arz etmektedir. Ekonomik ilişkilerin ölçümü ticaret hadleri ile ölçülür. Bu bağlamda ticaret hadleri kavramı, dış ekonomik ilişkilerin ölçülmesine olanak sağlayan bir araçtır.

Ülkeler arasındaki ticaretin ölçüsü olarak ticaret hadleri kavramı ilk olarak Ricardo tarafından ortaya atılmış olsa da, bu kavram tarihte birçok iktisatçı tarafından farklı isimler altında ifade edilmiştir. Örneğin Marshall (1923: 12) para, kredi ve ticaret üzerine yaptığı çalışmasında dış ticaret hadleri kavramını döviz kuruyla ilişkilendirerek ele almıştır. Pigou (1965: 78) dış ticareti reel döviz kuru, Taussig (1966: 63) ise ticaret hadleriyle ilişkilendirerek incelemiştir. "*Ticaret haddi*" kavramını ilk kullanan ise Alfred Marshall'dır (Groenewegen, 2007: 78).

2.2.3. Dış Ticaret Politikası

Ülkelerin dış ticaret politikalarına ilişkin kararları ekonomik kalkınma üzerinde etkili olabilir, çünkü dış ticaret politikaları milli gelirin hacmi ve bileşimi, istihdam ve fiyat düzeyi, sanayileşme yapısı ve gelir dağılımı gibi dinamiklerle yakından ilgilidir. Karluk'a (2002: 157) göre dış ticaret; ithalat ve ihracat

kalemlerine ilişkin tüm devlet faaliyetlerini içeren "*bir tür dış ekonomi politikası türü*"dür.

Devletler dış ticaret faaliyetlerine "*doğrudan*" ve/veya "*dolaylı*" yolla olmak üzere temelde iki farklı şekilde müdahale ederler: (i) gümrük tarifeleri, dış ticaret kotaları gibi dış ticaret politikası araçlarını kullanarak doğrudan, (ii) dış ticaret faaliyetlerini engelleme ve/veya sınırlama şeklinde dolaylı olarak. Doğrudan ticaret, ülkelerin rekabet gücünde büyük önem taşımaktadır (Stackhammer, 2006: 3). Dış ticarete dolaylı müdahale ise çok çeşitli sebeplerle gerçekleşebilir.

2.3. DIŞ TİCARET ÇEŞİTLERİ

Dış ticaret; "*ödeme şekline*", "*teslim şekline*" ve "*ülkelerin mevzuatlarına*" bağlı olarak bazen karmaşık ve bazen ise gerçekleştirilmesi oldukça kolay olan bir ticari faaliyet türüdür. Ticari aktörleri uluslararası pazarlarda mal satmaya (ihracat) ve/veya uluslararası pazarlardan mal almaya (ithalat) yönlendiren temel motivasyon "*kâr*", diğer bir ifadeyle, "*ticari kazanç*" faktörüdür.

Dış ticaret faaliyetleri dört temel grup olarak incelenebilir:

2.3.1. Normal Ticaret

Normal ticaret, "*bir ülkenin dış ticaretinde kambiyo rejimi çerçevesinde serbest dövizle yapılan ve mevzuatla özel bir imtiyazı olmayan ticaret türü*"dür (Alege, 2005: 246).

2.3.2. Bağlı Ticaret

Bağlı ticaret, "*ihracatçı ülkenin ithalatçı ülkeden ihracat bedeli karşılığında döviz dışında başka bir işlem ve/veya taahhüt talep etmesi durumunda*" ortaya çıkan ve "*iki ülke arasında ticaret sözleşmesi şeklinde yapılan*" ticarettir. Örneğin; 1984'te Türkiye ve Rusya Federasyonu arasında akdolunan doğalgaz anlaşması uyarınca Türkiye, Rusya'dan doğalgaz ithal etmeyi Rusya ise Türkiye'ye ihraç ettiği doğal gaz tutarının % 35'ine karşılık gelen tutar kadar Türkiye'nin çeşitli ihraç mallarından satın almayı (bunları Türkiye'den ihraç etmeyi) taahhüt etmiştir (Alege, 2005: 245).

2.3.3. Sınır Ticareti

Sınır ticareti, "*iki komşu ülke arasındaki anlaşmalar temelinde yürütülen özel bir dış ticaret rejimi*"dir. Bu sistem, basit olarak, sınırın her iki tarafındaki toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için karşılıklı mal alım satımını öngörmektedir. Sınır

ticaretinde nakliye maliyetlerinin düşük olması ve normal dış ticaretteki prosedürlerin uygulanamaması bu uygulamanın avantajlarındandır. Türkiye ile İran sınırında bulunan Gürbulak Sınır Kapısı'nda gerçekleşen dış ticaret faaliyetleri sınır ticaretine örnek teşkil eder (Öztürk, 2006: 109).

2.3.4. Serbest Bölge Ticareti

Serbest bölgeler, "*bir ülkenin ulusal egemenlik sınırları içinde bulunduğu, gümrük sınırları dışında o ülkede geçerli olan mali, ekonomik, kambiyo ve gümrük mevzuatının kısmen veya tamamen hariç tutulduğu bölgeler*"dir (Ticaret Bakanlığı, 2019). Dış ticaret şirketleri serbest bölgeler aracılığıyla çeşitli avantajlar elde edebilirler. Örneğin, serbest bölgelere gerçekleştirilen yurtiçi satışlar ihracat statüsünde sayıldığından KDV'den istisnadır. Dolayısıyla, satışı yapan yerli ihracatçı firma, ürünün ihracı ile ilgili katlanılan masrafların KDV'sini talep edebilir.

2.4. DIŞ TİCARETİN AMACI

Genel ekonomi politikasının bir ekonomide tam istihdamı sağlamak için "*fiyat istikrarı, adil gelir dağılımı ve gelir artışı*" gibi amaçları mevcuttur (Karluk, 2002: 161). Devletlerin dış ticaret ilişkilerine müdahale etmesi ve doğrudan dış ticaret yapması için bir takım sebepler bulunmaktadır. Örneğin, ödemeler dengesinin uzun süre cari açık vermesi sakıncalı olabilir (Bayraktar, 2007: 5). Nitekim ödemeler dengesindeki dengesizlikler ülke ekonomisi üzerinde bir takım olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Tüketim artışı sadece yerli üretimle karşılanamadığı takdirde yurt dışından daha fazla mal alınmakta ve dış ticaret açığı artmaktadır. Dış açık veren ülkeler çeşitli şekillerde baskı altına girebilir ve bu sebeple bu ülkeler bir yandan ithalatı azaltarak, bir yandan da ihracatlarını maksimum seviyeye çıkararak dış açığı kapatmaya çalışmaktadırlar.

Dış ticaret, karşılaştırmalı üstünlüklerden kaynaklanan faydalar sağlama potansiyeline sahip olsa da dış ticaretin düzeyi, ülkelerin dış ticaret dengesizliklerini topluma ağır bir yük getirmeden aşabilme kapasite ve kabiliyetlerine bağlıdır (Walther, 2002: 28). Tersi durumda ise dış ticarette açık vermemek adına toplumun refah seviyesinin düşmesi ihtimali ile karşılaşmak mümkündür. Bu çerçevede, örneğin, gelişmekte olan ülkelerde "*ekonomi politikasının temel amaçlarından biri ekonomik kalkınmayı sağlamaktır*" ve bu doğrultuda, bu ülkelerde "*genç sanayi kollarının dış rekabetten korunması amacıyla*" ithalatta tarife ve miktar kısıtlamaları

getirilirken, bu sanayi kollarının gelişmesi için de gerekli yatırım mallarının ithalatı arttırılmaktadır (Karluk, 2002: 162).

Ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin temel araçlarından biri olan ihracat, "*özellikle gelişmekte olan ülkeler için dış dengenin sağlanmasında önemli bir faktördür*" (Rodriguez, 2002: 63). Uluslararası ticarette genel bir yaklaşım olarak gümrük tarifeleri ve kotaların getirilmesiyle birlikte toplam talebin yabancı mallardan yerli mallara kaydırarak ülkedeki eksik istihdam azaltılmaya çalışılır. Ancak, böylesi bir politika, ticari partner olan –ihraç eden- ülkenin ihracatı azalacağı için bu ülkenin ödemeler dengesini olumsuz etkiler. Ayrıca, bir ülkedeki bazı malların arzı azalmış ve fiyatlar artmış olabilir, bu da enflasyona neden olabilir.

2.5. DIŞ TİCARET ARAÇLARI

Dış ticaret politikası, en genel tanımıyla ödemeler dengesi cari hesabında yer alan ithalat ve ihracat kalemlerine ilişkin devlet faaliyetlerini kapsayan ekonomi politikasının alt dalıdır (McKenzie vd., 1997: 73). Dış ticaret politikaları dış ticaret araçları vasıtasıyla yürütülür. Devletin dış ticarete müdahale etmek için kullandığı araçlar, genel ekonomik istikrarı sağlamak için ihracatı teşvik etmek ve ithalatı azaltmaktır (Bayraktutan, 2003: 175). Bu kapsamda, devletler ihracatı teşvik ederken; diğer bir ifadeyler, "*ihraç mallarına uygulanan vergi indirimleri, vergi iadeleri, ucuz girdi sağlamaya yönelik destekler yani sübvansiyonlar bir dış ticaret politikası aracı olarak kullanılırken*", ithalatı azaltmak için ise gümrük tarifeleri, ithalat kotaları ve tarife dışı engellerden yararlanılmaktadır (Binay ve Kunter, 1998: 53). "*Yurt içi istihdamı korumak ve artırmak için*" uygulanan dış ticaret politikası araçları ise genellikle "*ihracat desteği*" şeklinde uygulanmaktadır (Boratav, 2006: 85).

İhracatı artıran bir diğer teşvik türü de "*girdi teşvikleri*"dir. Bu teşvikler genelde "*ihracatçıya ucuz kredi, ucuz hammadde, nakliye ücretlerinde indirim*" şeklinde uygulanmaktadır. Girdi teşviklerinin amacı, "*ihracatçının mali gücünün yetersiz olduğu alanlarda ihracatçıya yardımcı olmak*" ve onu "*ihracata yönlendirmek*"tir. Bu bağlamda, gelişmekte olan ülkelerde "*dış pazarlar hakkında bilgi toplama, yabancı ülkelerde sergi açma, fuarlara katılma, ihracat personeli yetiştirme, paketleme gibi pazarlama*" hizmetleri devlet tarafından düşük ücretli olarak ve / veya ücretsiz olarak sağlanabilmektedir (McKenzie vd., 1997: 73).

2.6. DIŞ TİCARETE İLİŞKİN RİSKLER

Dış ticarette en önemli risk türleri şunlardır (Popkova vd., 2013c):

- Ülkedeki siyasi istikrarsızlıkla ilgili siyasi riskler;
- Sözleşme imzalandıktan sonra emtia maliyetinin değişmesiyle ilgili ticari riskler; belgelerin hazırlanmasında veya ürünler için ödemede hatalar; ürünleri taşıma veya kabul etmeme;
- Enflasyon süreçleri nedeniyle fon maliyetlerinin düşmesinden kaynaklanan enflasyon riskleri;
- Fonların hızlı veya gerekli miktarda alınıp satılamaması nedeniyle ortaya çıkan likidite riskleri;
- Bir borçlunun borcunu ödememesi ve borcun düzensiz bir şekilde ödenmesinden kaynaklanan kredi riskleri;
- Yatırım yapılan finansal varlıkların amortismanından ve yatırım projelerinin ifadesinin etkisizliğinden kaynaklanan yatırım riskleri;
- Fiyat değişikliği veya ahlaki yaşlanma nedeniyle ortaya çıkan rezerv riskleri;
- Banka faiz oranındaki ani bir değişiklikle ifade edilen faiz riskleri;
- Döviz kurlarındaki ani bir değişiklikle ifade edilen kur riskleri.

Dış ticarette risklerin gerçek önemi, dış ticaret aktörlerini (hem şirketleri hem de ülkeleri) dış ticarete ilişkin gerekli düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için yeterli araçları aramaya ve elde etmeye zorlamaktadır. Sonuç olarak, bu süreçte uluslarüstü/uluslararası kurum ve kuruluşların rolü her geçen gün önemli ölçüde artmaktadır. Nitekim çeşitli finansal, ekonomik ve ticari kuruluşlardaki üye ülke sayısı zaman içinde sürekli artmaktadır.

Modern çağın koşulları altında uluslararası kuruluşların önemli uluslararası sorunların çözümünde oldukça kilit bir rol oynadığı, ülkeler arasındaki geleneksel sözleşme ilişkilerine müdahil oldukları ve uluslararası işbirliğinin tamamen yeni bir temelde gerçekleşmesine izin verdiği belirtilmelidir (Popkova ve Tinyakova 2013a). Ayrıca, bu tip yapılar tarafından üstlenilen faaliyetlerin oldukça uzun bir süredir devam ettiğini, bu faaliyetlerin ciddi ölçüde önemli olduğunu ve ayrıca bu tür faaliyetlerin ortaya çıkmalarının ticaretin evrimsel gelişiminde düzenli bir adım olduğunun da vurgulanması gerekmektedir.

2.7. DIŞ TİCARETİN ÖNEMİ

Uluslararası ekonomik ilişkilerde pek çok belirleyici unsur mevcuttur. Ülkeler, hem bazı malların belli ülkelerde üretilmesi hem de kendi üretimlerinin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalması nedeniyle birbirleriyle ticari ilişkilere girebilmektedirler.

Yaygın bir görüşe göre, "*uluslararası ticaret ilişkilerinde ticaretin serbest koşullarda yapılmasının sağlanması, dünya kaynaklarının en etkin şekilde kullanılması sonucunu*" verecektir. Ancak, uygulamada serbest koşullarda uluslararası ticaret yapılmamaktadır. Çünkü devletler uluslararası ticarette ekonomik, sosyal ve politik amaçlarla da mücadele etmektedirler. Nitekim ticaret politikası, devletin ülke ticaretini teşvik etmek veya sınırlamak için yaptığı düzenlemelerden oluşur. Diğer bir deyişle, "*ekonomi politikasının önemli bir aracı olan dış ticaret politikası*", yalnızca ülkenin dış dünya ile yaptığı ticari ilişkileri düzenleyen bir politika değildir. Ülkeler temelinde iç ve dış ticaretin bariz önemine rağmen, tarih boyunca dış ticaret görece daha çok ilgi çekmiştir. Bunun nedenlerinden biri ulusal çıkarların korunması için bu alanda devlet düzenlemesinin sağlanmasının gerekliliğidir. Sonuç olarak, dış ticaret konusundaki teorik bilgiler artık odukça zengindir. Bununla birlikte, dış ticaretten iç ticareti dışlayarak bahsetmenin mümkün olmadığı söylenebilir. Bir yandan, bu iki faaliyet alanının farklı amaçlara dönük olduğu ve farklı işlevleri yerine getirdiği açıktır. Bu bağlamda, özellikle jeopolitik faktörler ülkeler arası ilişkilerde büyük rol oynamaktadır. Öte yandan, iki tür ticaretin doğası da aynıdır veya adım adım gelişir: "*Dış ticarette başarı ancak ulusal iç ticaret politikası akıllıca inşa edildiğinde mümkündür*" (Popkova ve Sukhodolov, 2017 : 26).

Dış ticaretin evrimini analiz ederek, bunun yeni bir şey olmadığını görmek mümkündür. Dış ticaret faaliyetleri ilk olarak, işbölümünün başlaması ve meta-para ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla birlikte ilkel bir komünal sistemden kölelik sistemine geçiş döneminde kendini göstermiştir. Dolayısıyla, dış ticaretin doğal bir ekonominin egemen olduğu köle sahibi ve feodal toplumlarda ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak, dış ticaret faaliyetleri başlangıçta tüm ürün gruplarını kapsamamış, aristokrasiye ve belirli yönetici çevrelere hizmet etmiştir. Nitekim küresel pazar feodal toplumun çürümeye başladığı anda ortaya çıkmaya başlamıştır. "*Keşif Çağı*" olarak

adlandırılan dönemde ise uluslararası ticaretin gelişmesine yönelik bariz bir ivme yakalanmıştır. Sonraki süreçte ise dış ticaret operasyonlarının dönüşümü ve karmaşıklığı, bölgeselleşme, entegrasyon, ulusötesileşme ve elbette küreselleşme süreçleriyle ilgili hale gelmiştir. Sonuç olarak, dış ticaret yalnızca karşılıklı ticaret anlaşmalarından ibaret olarak kalmamış, bir çeşit uzun vadeli tam ölçekli ticaret ve ekonomik işbirliğine dönüşmüştür. Daha sonraki süreçte is uluslararası ticarete dönüşmüş ve de ulusal ekonomilerin gelişimini giderek daha fazla etkilemeye başlamıştır (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 33).

2.8. EKONOMİK BÜYÜME KAVRAMI

2.8.1. Büyüme Kavramına Genel Bakış

"*Ekonomik büyüme*" ve bu kavramın mekanizmaları iktisat teorisinin en önemli sorunsallarından biridir. Modern ekonomik araştırmalarda bu konuların önemi, Nobel Ödülü'nün bu konuların belirli yönlerini inceleyen araştırmacılara sıklıkla verilmesiyle doğrulanmaktadır. Bunlardan en önemlileri arasında Kuznets (1971), Schultz ve Lewis (1979), Solow (1987) ve diğer bazı Nobel Ödülü sahipleri bulunmaktadır. Farklı ülkelerde elde edilen sosyo-ekonomik gelişme düzeyine ve dış dünya ile etkileşim düzeyine bağlı olarak çeşitli niteliksel geçiş türleri eş zamanlı olarak gerçekleştirilebilir. En gelişmiş ülkelerde maddi, demografik ve kurumsal geçişler büyük ölçüde tamamlanmıştır ve hali hazırda küreselleşen bir geçiş süreci ise devam etmektedir (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 1 – 2).

Ekonomik büyüme, tüm devletlerde makro-ekonomik politika için kilit bir sorundur. Tarihsel olarak yüksek düzeyde gelir ve istikrarlı bir gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) büyüme oranları sağlayan gelişmiş ülkeler, şimdi küreselleşmenin etkisi altında gerçekleşen ve sosyal sonuçları da olan ekonomik büyümedeki niteliksel değişikliklerden etkilenmektedirler. Gelişmekte olan ülkeler ise başka bir sorunla karşı karşıyadır: "*Niteliksel olarak yenilikçi bir temele dayalı sürdürülebilir uzun vadeli büyüme oranlarına ulaşmanın devletlerin ekonomik politikasının en önemli önceliklerinden biri haline nasıl getirileceği*". Ekonomik büyüme, artan yaşam standartlarının inşa edildiği bir temel olmalıdır, sürdürülebilir kalkınmanın maddi temelini oluşturmalı ve gelişmiş ülkelerle birlikte gelişmekte olan ülkelerin de küresel ekonomik sürece eşit katılımını garanti etmelidir. *Ekonomik büyüme* oldukça kapsamlı, organik olarak bağlantılı bir sistemdir. Bu unsurların art arda bağlanması

ve daha büyük bir sisteme tabi olmaları, ancak sistemi bir bütün olarak inceleyerek belirlenebilen ekonomik büyümenin yapısıdır. Ekonomik büyüme anlayışının analizi, onun doğasını anlamak için gerekli bir ön koşuldur. Felsefede "*anlam*", çok çeşitli fenomenlerin çelişkili temeli olan maddi dünyada içsel olarak gerekli nispeten sürdürülebilir bağlantıların ve ilişkilerin toplamıdır. Bir "*olgu*" ise bir nesnenin anlamını ve varlığının dış biçimlerini belirleyen farklı dış niteliklerinin, bağlantılarının ve ilişkilerinin toplamıdır. Bu bağlamda, "*ekonomik büyüme*" kavramının duyu ve fenomenin diyalektik bir bütünlüğü olduğu iddia edilebilir. Olgu ile olgunun anlamı arasındaki boşluk, onun öznelleşmesine ve nesnel karakterinin kaybolmasına da yol açabilir (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 6 - 9).

2.8.2. Tanım

"*Ekonomik büyüme*" kavramı, ekonomi biliminde, "*ulusal ekonominin işleyişinden ve kaynakların tüketiminden kaynaklanan sürdürülebilir bir şekilde büyüyen değişim*" olarak ele alınır. Ekonomik büyümenin amacı, toplumun refahındaki büyümedir. Ekonomik büyüme, ekonominin aşamalı gelişimi anlamına gelir; onun ilerlemesi. Aslında, kamu üretimi açısından ekonomik büyüme, belirli bir dönemde mal ve hizmet üretim hacmindeki büyüme ile kendini göstermektedir. Ekonomik büyümenin niceliksel değerlendirmesinin bir kriteri ise genellikle "*GSYH'nın mutlak değerdeki veya kişi başına değerindeki değişimi*"dir (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 9).

"*Ekonomik büyüme*" [1] temel olarak bir ekonominin üretim hacmindeki dönemsel artış olarak tanımlanır. Nitekim bir ülkede üretim hacmindeki artışın önemli bir göstergesi Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'daki (GSYH) değişimlerdir (Ravallion, 2002: 381).

Ülkelerin ekonomik faaliyetlerini daha istikrarlı bir şekilde sürdürebilmek için uyguladıkları stratejiler son zamanlarda önemini artırmış ve bu konuya ilişkin çalışmalar oldukça hız kazanmıştır. Kısaca "*üretim (çıktı/hasıla) artışı*" olarak tanımlanan "*ekonomik büyüme*" kavramı, devletlerin makroekonomik planlarının öncelikli hedefleri arasında yer alırken, bu dinamiğin içeriğinin ve unsurlarının (bileşenlerinin) dikkatli bir şekilde belirlenmesi ve analiz edilmesi gerekmektedir.

[1] Bu kavram çalışmada ayrıca "*büyüme*" olarak da kullanılmıştır.

2.8.3. Ekonomik Büyümenin Bileşenleri

Bir ülkenin "*uzun vadede ekonomik büyümesini belirleyen temel faktörler*" dört ana başlık altında toplanabilir. Bunlar, (i) "*ülkenin işgücü*", (ii) "*sermayesi*", (iii) "*doğal kaynakları*" ve (iv) "*teknolojik gelişmeler*"dir.

2.8.3.1. İşgücü

Nüfusun ekonomi üzerinde hem nicelik hem de nitelik olarak dönüştürücü etkileri olurken, ekonomideki geri beslemeli dönüşümler de nüfus yapısını etkilemektedir (Mujahi, 2013: 45).

Nüfus artışının ardından işgücündeki artış, uzun yıllar ekonomik büyümeyi teşvik etmede olumlu bir faktör olarak görülmüştür. Yüksek oranda nüfus artışı, bir yandan iç pazarın genişlemesini sağlarken, diğer yandan vasıflı işgücü miktarının artmasını da destekler. Bununla birlikte, işgücü arzındaki yüksek nüfus artışının gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma sürecinde yaratacağı olumlu ve olumsuz etkileri geçmişten günümüze sorgulanmaktadır. Bu bağlamda, emek arzına eklenen işçilerin verimliliği mevcut ekonomik sistemin başarısı veya başarısızlığı ile yakından ilişkilidir (Seguino, 2007: 74).

Nüfus unsuru emek verimliliği açısından incelendiğinde nüfus artışlarının ekonomik büyümeyi nasıl etkileyeceği öngörülebilir. Bu çerçevede, "*nüfus artışına bağlı olarak ortaya çıkan*" işgücündeki artış, "*emeğin marjinal verimliliğini ortalama verimlilikten daha hızlı artırdığı sürece; diğer bir ifadeyle, azalan verimler kanun işlemeye başlayana kadar*" ekonomik büyümeyi olumlu etkiler (Mujahi, 2013: 45).

2.8.3.2. Sermaye

Dünyada bazı ekonomilerin geri kalmasının / kalkınamamasının en büyük nedenlerinden biri sermaye birikiminin eksikliğidir. Çünkü, geri kalmış ülkeler gelişmiş ülkeler seviyesine ulaşmak için ciddi ölçüde sermaye birikimine ihtiyaç duyarlar. Ancak, bu ülkelerde görülen "*yoksulluk olgusu düşük gelire, düşük gelir düşük tasarrufa ve bu da düşük yatırıma*" yol açmaktadır. Ortaya çıkan bu durum sermaye birikiminde ciddi sorunlara neden olmakta, ekonomik büyüme sürecini kısır döngünün içine sokmaktadır. Yeni kaynakların yaratılması (Örneğin, kullanılmayan arazilerin kullanıma sokulması) ve / veya mevcut kaynakların verimliliğinin

artırılması sermaye birikimine ve kalkınma sürecinin tamamlanmasına katkıda bulunur. Belirtilmelidir ki sermaye birikimi kavramı cari tüketim ile gelecekteki tüketim arasındaki denge ile ilişkilidir (Todaro, 1989: 135).

2.8.3.3. Doğal Kaynaklar

Doğal kaynaklar, doğada bulunan, kullanılabilen ve insan ihtiyaçlarını karşılamaya hazır varlıkların bütününü ifade eder. Ülkelerin doğal kaynak rezervleri farklılık arz eder. Bu durum, doğal kaynakların dünya çapında homojen bir şekilde dağılmıyor olmasının bir sonucudur. Bu nedenle ülkelerin doğal kaynak zenginliği, gelişme düzeylerini de yakından ilgilendirir.

2.8.3.4. Teknoloji

Teknoloji, "*bir mal veya hizmeti üretmek için gerekli olan bilgi, organizasyon ve tekniklerin bütünü*" olarak tanımlanabilir. Birçok iktisatçıya göre, "*ekonomik büyümenin en önemli kaynağı*" teknolojik gelişmedir. Teknoloji, büyümenin ana dinamiklerinden biridir. Gelişmiş ülkelerde yüksek düzeyde teknolojik gelişme, verimlilik artışına katkı sağlamış ve ekonomik "*büyüme sürecinin hızla artmasına*" yardımcı olmuştur. İleri bir teknolojiye sahip ülkeler, uygun girdi olanakları, bu girdileri etkin ve verimli bir biçimde işleyebilme yeteneği sayesinde bu mekanizmaya dayalı politikalar oluşturma ve uygulama kabiliyeti elde etmişlerdir. Bununla birlikte, beşeri altyapısı daha güçlü olan ülkeler, örneğin "*daha eğitimli bir nüfusa*" sahip ülkeler teknolojilerini görece "*daha bilinçli*" kullanarak işgücü potansiyellerini ve verimliliğini arttırmış, istikrarlı büyüme rakamları elde etmiştir.

2.9. EKONOMİK BÜYÜME MODELLERİ

Ülkeler, büyüme hızlarını ve refah düzeylerini iyileştirmek için stratejilerini ve modellerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu amaçla, araştırmacılar ve politika yapıcılar "*verimlilik ve etkinlik sağlayacak çeşitli büyüme modelleri*" üzerinde çalışmışlar ve bu stratejiler yardımıyla büyüme performanslarını artırmayı hedeflemişlerdir. Bu alt başlıkta çeşitli büyüme modellerinden genel başlıklar halinde kısaca bahsedilmiştir.

2.9.1. Dışsal Büyüme Modelleri

Klasik iktisadi düşüncede ekonomik büyüme kavramı; sermaye birikimi, makineleşme ve işbölümü temelinde şekillenmiştir. Bu bağlamda, ekonomik büyüme, bilhassa üretimin (çıktının) artmasını destekleyen bir unsur olan "*teknolojik ilerleme*" kavramı ile ilişkilendirilmiştir. Bu görüşe göre, ekonomik büyümenin kaynağı "*tasarruflar, dolayısıyla da yatırımlar ve sermaye birikimi*"dir. Bu bağlamda, bir ülke ekonomisinde gelir (çıktı/hasıla) arttıkça tasarruflar da artar ve tasarruflar ise kâr amaçlı olarak gerçekleştirilen yatırımlara yönlendirilir. Tam rekabet piyasası koşullarında "*sermaye*" faktörü görece daha verimli kullanılabilir, böylece maliyetler azalır ve karlılık artar. Böylece, kârlılıktaki artışın bir sonucu olarak sermaye birikimi ve yatırımlarda da artış olması ve tüm bu sürecin sonucunda da ekonomik büyümenin ivme kazanması bekenir. 1929 Büyük Buhranı'ndan sonra Keynes, ekonomik krizi aşmak ve ekonomik büyümeyi sağlamak için özellikle de maliye politikalarının kullanılmasına öncülük etmiştir. Keynes ile başlayan bu yöndeki teorik çalışmalar daha sonra Harrod ve Domar'ın katkılarıyla devam etmiştir (Bassanini vd., 2001: 5).

2.9.1.1. Harrod - Domar Büyüme Modeli

Harrod - Domar Büyüme Modeli, temelde Roy Harrod (1939: 14) ve Evsey Domar (1946: 137) tarafından yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Modele literatürde "*Harrod-Domar Büyüme Modeli*" adı verilmiştir. Modelde ekonomide "*hem tüketimde hem de yatırımda kullanılabilecek tek bir mal*" üretilir. Ekonomide "*paranın olmadığı*" varsayımı altında "*parasal fiyatlar*" da yoktur. Modelde ekonomik faaliyetlerde devlet yer almamaktadır. Tüm ekonomik kararlar özel birimler (iktisadi ajanlar) tarafından alınır ve model "*kapalı bir ekonomi*" temelinde inşa edilmiştir (Domar, 1946: 139).

Modelde, "*ekonomiye yapılan net yatırım*" toplam çıktı için talep yaratırken diğer yandan ekonominin çıktı üretim kapasitesini de artırır. Örneğin; yeni bir fabrikanın kurulması tuğla, demir, makine gibi girdilere olan talebi de artırmaktadır. Bununla birlikte, bahsi geçen fabrikanın tamamlanmasıyla ve faal hale getirilmesiyle birlikte ekonominin üretim kapasitesinde artış gerçekleşir. Modelde, üretim tekniklerinin değişmediği varsayılırsa, belli bir üretime ulaşmak için belli bir miktar sermayenin gerektiği hususu netleşir. K, sermaye stoğunu ve Y üretim seviyesini temsil etmekle birlikte "*ortalama sermaye çıktı oranı*"nı "*K / Y*" olarak göstermek

mümkündür. Bu durumda örneğin, 1 birim çıktı üretmek için 3 birimlik bir yatırım gerekir. Marjinal sermaye çıktı oranı (ΔK / ΔY) ise üretime belirli bir ekleme yapmak için "*ne kadar ek sermaye gerektiğini*" gösterir. Örneğin, net yatırım 90 birim ve bu yatırımdaki artış 300 birim ise, marjinal sermaye çıkış oranı üçtür. Ortalama sermaye çıktı oranının (Y / K) tersi, sermayenin ortalama verimliliğini gösterir. Bir birim üretim için üç birim sermaye gerekiyorsa, "*sermayenin ortalama verimliliği*" 1/3'tür. ΔY / ΔK ise "*üretim kapasitesindeki artışın sermaye stokundaki artışa oranı*"nı gösterir (Domar, 1946: 140). Harrod & Domar büyüme modeline göre ekonomik büyümenin arttırılması için ya tasarruf oranı ya da sermayenin etkinliği artırılmalıdır (Domar, 1946: 142).

Neoklasik büyüme teorisinde azalan verimler yasası işlediğinden "*model durağan hale geldiğinde*" ekonomik büyümeyi belirleyen temel faktör "*nüfus artış hızı ve teknolojik gelişmeler*" olur. Şu halde, daha yüksek oranda tasarruf yapan bir ülke, daha az tasarruf oranına sahip bir ülkeye göre "*daha fazla sermaye yoğun*" olacaktır. Ancak, "*durağan*" durumda "*tasarruf oranındaki artış ekonomik büyüme oranını etkilemez*". Uzun vadede büyümenin teknolojik gelişmelerle belirlenmesi durumu ise uzun vadede ülkelerin "*gelir düzeylerinin birbirine yakınsaması*" anlamına gelir. Bu çerçevede, "*gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki gelir uçurumunun uzun vadede ortadan kalkacağı*"na ilişkin görüşüe "*yakınsama hipotezi*" adı verilmektedir (Kar, 2003: 148).

Harrod-Domar büyüme modeline göre sermaye arzının artmasıyla birlikte "*emek arzının sabit kaldığı bir durumda, her işçi ortalama olarak daha fazla sermaye ile çalışır*" hale gelir. Bu durum "*sermayenin derinleşmesi*" olarak tanımlanır. Teknoloji faktörü sabit oldukça, "*fabrikalara ve ekipmana yapılan yatırımlar arttıkça*", azalan verimler yasasının bir sonucu olarak, sermaye getirisi sürekli "*daha az oranda*" artmaktadır. Ayrıca, bu modelde "*ölçeğe göre sabit getiri varsayımı olduğu için*" üretim faktörlerinin "*belirli bir oranda artması durumunda toplam üretim de aynı oranda artmaktadır*". Modelde, "*teknolojinin değişmediği*" varsayımı altında kişi başına sermaye miktarındaki artış sona erecek ve uzun vadede ekonomi istikrara kavuşacaktır. Bu aşama teoride sabit bir durum olarak tanımlanır. Teorik olarak, teknolojik gelişmeler sayesinde üretimde verimlilik ve işçi başına üretim miktarı artar ve bu durumda ulaşılan sonuç ise aynı üretim girdileriyle daha yüksek bir çıktıdır. Teoride, "*üretim faktörlerinin üretime katkısı*" hesaplandıktan

sonra kalan pay "*teknolojinin üretime katkısı*"nı gösterir. Bu paya literatürde "*Solow Kalıntısı*" denir (Seyidoğlu, 2006 : 840 - 844).

2.9.2. Endojen Büyüme Modelleri

Endojen (içsel) ekonomik büyüme modelinin temeli önemli oranda Romer (1986) ve Lucas'ın (1988) akademik araştırmalarına dayanmaktadır. Bu konudaki çalışmalar, ekonomik büyümenin ekonomik sistemin işleyişindeki bazı faktörlerin karşılıklı etkileşimi yoluyla içsel olarak gerçekleşmesi açısından Neoklasik Büyüme Teorisinden önemli ölçüde ayrılır. Lucas'a göre "*Solow Modeli*", genel bir büyüme modeli olmaktan ziyade Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ekonomisinin büyümesini açıklamakta, "*gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyümesini*" ise yansıtmamaktadır (Lucas, 1998: 7).

Enndojen büyüme modeli, büyümenin piyasada faaliyet gösteren ekonomik birimler tarafından içsel olarak belirlendiğini varsayar. İçsel büyüme modelinde "*büyümenin motoru olarak tanımlanan faktörler*" temel olarak üç temel gruba ayrılmaktadır (Ehrlich, 1990: 4).

i. G. Becker, K. Murphy, R. Tamura ve M. Rosenzweig gibi nüfus artışlarına ve beşeri sermaye birikimine odaklanan,
ii. P. Romer gibi teknolojik gelişmeleri piyasa tarafından yönlendirilen girişimci kararlarıyla ilişkilendiren,
iii. R. Barro, R. King ve S. Rebelo, D. Jorgenson, K. Y. Yun gibi kamu kesiminin ekonomik büyüme sürecindeki rolünü inceleyen ve bunu ekonomik büyümenin bağımsız bir değişkeni olarak görenler.

"*Nüfus artışı ve beşeri sermaye birikimini karar değişkeni olarak kabul eden*" birinci gruptaki büyüme modeli, G. Becker, K. Murphy ve Tamura'nın 1990 yılında yayınlanan akademik çalışmalarına dayanmaktadır. Modelin en önemli varsayımı, içsel olarak belirlenmiş doğurganlık oranı mevcudiyeti altında "*beşeri sermaye arttıkça beşeri sermayenin getirisinin de artacağı*"dır. Modelde "*doğurganlık oranı*", bir yandan "*fiyatlar genel düzeyine*", diğer yandan "*gelir düzeyine*" bağlı olarak değişen ekonomik bir karardır. "*Yeni bilgi üretimi*" ise önceki nesiller tarafından sağlanan "*beşeri sermaye birikiminin doğrusal bir işlevi*" olarak kabul edilmektedir. "*Beşeri sermaye açısından*", zengin ülkelerdeki insanlara yapılan beşeri yatırımın getirisi "*çocuk sahibi olmanın getirisinden*" daha yüksektir. Beşeri sermaye

açısından, görece yoksul ülkelerde ise bu durumun tam tersi geçerlidir. Lucas, "*beşeri sermayenin ekonomik büyümede önemli bir rol oynadığını*" savunmaktadır (Lucas, 1988: 25). Ayrıca Lucas, bireyin beşeri sermayedeki artışın beşeri sermayenin kendisinin üretkenliğini artırmasının yanı sıra diğer üretim faktörlerinin üretkenliğine de katkı sağladığını savunmaktadır (Lucas, 1988: 25).

Romer'in (1986) çalışması, teknolojik gelişmeyi pazar tarafından yönlendirilen girişimci kararlara bağlayan içsel büyüme modellerinin başlangıcı olarak öncü bir rol oynamıştır. Romer'e göre ekonomik büyüme, kârlarını maksimize etmek isteyen yatırımcıların yarattığı teknolojik gelişmelerden kaynaklanmaktadır (Romer, 1990: 71) ve teknolojik yenilikler, büyümenin ana kaynağıdır (Becsi ve Wang, 1997: 51). Teknolojik gelişmeler aynı zamanda marjinal üretkenliği de artırmaktadır (Romer, 1986: 1002). Teknolojik yenilikler şirketlerin pazar payını ve karlılığını artırmasını sağlarken makro açıdan da "*ekonomik büyümeyi hızlandırıcı*" etki yapar (Korkmaz, 2010: 3321). İçsel büyüme teorisinde sermayenin tanımı sadece fiziki sermaye ile sınırlı değildir. Model ayrıca beşeri sermayeyi ve bilgiyi "*ekonomik büyümenin kaynağı*" olarak göstermektedir (Becsi ve Wang, 1997: 51). Romer'e göre Ar-Ge sektöründeki (araştırma & geliştirme) teknolojik gelişme faktörü ekonomik büyümenin itici gücüdür. Romer'in çalışması bir anlamda, "*teknolojik gelişmeyi ekonomik büyüme sürecinde içselleştiren*" Arrow'a (1962: 155) dayanmaktadır.

Üretim ve yatırım sırasında "*yan ürün olarak ortaya çıkan bilgi kamu malı olarak düşünüldüğünde*"; bir yandan yatırımlar bilgiyi geliştirenlere fayda sağlarken, diğer yandan, yeni bilgiler ise ülkedeki toplam bilgi stokunu artıracaktır. Bu durumda, diğer şirketler de artan bilgi stokundan faydalanacak ve verimliliklerini artıracaktır ve bundan genel ekonomi de olumlu etkilenecektir. Ancak, bilgi stokundaki artış genel ekonomiyi olumlu yönde etkilese de firmalar genellikle rekabet avantajlarını korumak gibi çeşitli nedenlerle bilgilerini diğer firmalarla paylaşmak istemez (Romer, 1986: 1002).

Benzer şekilde, örneğin, Grossman ve Helpman (1989) teknolojideki değişikliklerin ticaret politikaları ve büyüme üzerinde pozitif bir etkisinin mevcut olduğunu savunmuştur. Araştırmacılara göre teknolojik gelişme ile geliştirilen yeni ürünler "*dış ticarette karşılaştırmalı üstünlük*" sağlamakta ve "*dünya ticaretinde artış*" yaratmaktadır (Grossman ve Helpman, 1989: 1262).

Neoklasik Büyüme Teorisinin aksine, İçsel Büyüme Teorisi, teknolojik gelişmenin ekonomik sistem dahilinde gerçekleştiğini ve ekonomik kararlardan etkilendiğini belirtir. İçsel Büyüme Teorisi, Neoklasik Büyüme Teorisi'nin "*yakınsama tezi*"ni kabul etmez. Bu modelde, gelişmekte olan ülkeler yeterli ekonomik performans gösteremezse, gelişmiş ülkelerle olan gelir farkının zamanla daha da artabileceğini vurgulamıştır. Ayrıca, "*optimal büyüme hızına ulaşmak için ekonomiye devlet müdahalelerinin olabileceğini*" öngörür (Romer, 1986: 1002).

2.9.3. David Ricardo Büyüme Modeli

Klasik büyüme modelinin kurulmasında en büyük pay belki de David Ricardo'ya (1772 - 1823) aittir. Modele en önemli katkılardan birini Ricardo yaptığı için klasik büyüme modeli denilince akla ilk gelen isim Ricardo'dur. Aslında, Ricardo doğrudan büyüme ile ilgili değil, uzun vadede gelir dağılımı konusunu incelemiştir. Ricardo'nun büyüme modeli, yazarın gelir dağılımı hakkındaki fikirlerinden türetilebilir. Model çok önemli sonuçlara sahip olduğu için "*muhteşem dinamik*" olarak adlandırılmaktadır (Eltis, 2000: 125). Bir ölçüde karamsar görünen Ricardo Modeli'nin arkasında 19. yüzyılın başlarında İngiltere'nin koşulları ve sorunlarının yatmakta olduğu da unutulmamalıdır (Hollander, 1995: 41).

Sanayi devriminin ilk aşamalarına denk gelen bu dönemde tasarruf ve sermaye birikimi çok hızlı şekilde gerçekleşmiş, teknik yenilikler sanayi sektöründe verimliliği artırmış ve tüm bu gelişmeler üretimde de artış gerçekleşmesini sağlamıştır. Buna karşılık, söz konusu dönemde tarım sektöründe verimlilik ise oldukça düşüktü. Ücretler, asgari geçim düzeyinde (doğal ücret düzeyinde) idi (Eltis, 2000: 127).

Temel varsayımlarının ayrıntılarını bir kenara bırakırsak, Ricardo modelinin ana fikri, ekonominin gidişatının iki aşamada ele alınabileceğidir: (i) gelişme aşaması ve (ii) durgun ekonomi aşaması. Modelin ana noktasının ise durgun ekonomi aşaması olduğu söylenebilir. Büyüme analizinde Ricardo, toprağın verimliliğini yani doğal kaynakları vurgulamıştır. Ricardo modelinde üç gelir grubunun (girişimci-kapitalist, toprak sahibi, emekçi) elde ettiği gelirdeki değişim, ekonomik durgunluğa yol açan temel süreci ifade etmektedir. Ricardo'nun uzun vadeli büyüme teorisi, kâr oranlarının kademeli olarak düşeceği ve ekonominin sonunda bir durgunluğa ulaşacağı sonucuna varmaktadır. Ona göre, kâr oranındaki düşüş, toprak sahiplerinin rantındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Nüfus artışı nedeniyle ücretler her zaman

asgari düzeyde gerçekleşir. Ricardo Büyüme Modeli iki ilkeye dayanmaktadır. Birinci ilke, toplam üründen toprak sahiplerinin payını (kira payı) açıklamaya yardımcı olur. İkinci ilke, toplam ürünün kalan kısmının ücret ve kâr olarak nasıl dağıtılacağını belirler. Dolayısıyla, büyümeyi durduracak ve ekonomiyi durağanlaştıracak olan mekanizma, toplumdaki üç sınıfın (emekçi, girişimci, toprak sahibi) gelir dağılımındaki paylarının değişmesidir. Ricardo, tüm klasik iktisatçılar gibi, ekonomik büyümenin de üretim faaliyetlerinden elde edilen ücretlerden finanse edildiğini savunuyor. Kâr, ücretlere bağlıdır. Ricardo'nun çıkış noktası, her ülkedeki sınırlı toprak arzıdır. Ricardo, teknolojik gelişmenin tarım sektöründe verimlilik artışına yol açamayacağını, dolayısıyla azalan verim yasasının uzun vadede tüm ekonomide geçerli olacağını ve ekonominin durgunluğa gireceğini iddia ederek teknolojik gelişmenin önemini reddetmiştir. Ricardo, teknolojik gelişmede olduğu gibi nitelikli işgücü modeline de yeterli ilgi göstermemiştir. Nitekim Ricardo Büyüme Modeline göre ekonomi büyüdükçe toplam ürün içindeki kâr payı oranı azalır (Barro, 1995: 7).

2.9.4. Teknoloji Kabul Modeli

Teknolojinin benimsenmesini açıklamak için üretilen birçok modelden biri de Davis tarafından 1989 yılında geliştirilen "*Teknoloji Kabul Modeli*"dir. Davis'in modeli "*bilgi sistemlerinin kullanımı ile ilgili çalışmalarda en sık kullanılan model olma*" özelliğine sahiptir (Venkatesh, 2000: 12). Teknoloji Kabul Modeli, özetle, insanların bilgi sistemlerine yönelik tutum, kullanım ve davranışlarını ortaya çıkarmaya ve gelecekte bilgi sistemlerinin insan yaşamındaki rolünü açıklamaya çalışmıştır.

"*Akıl Yürütme Davranışı Teorisi*", Teknoloji Kabul Modeli'nin temelidir. Davis, algılanan kullanım kolaylığı, algılanan fayda, tutumlar, niyetler ve gerçek davranışlar arasındaki ilişkileri değerlendirerek "*teknoloji ile insanların bu teknolojileri benimsemesi arasındaki bağlantı*"yı açıklamak için bu teorik yaklaşımı kullanmıştır (Davis, 1989: 11). "*Teknoloji kabul modeli e-posta, cep telefonları, bilgisayar, e-ticaret, sunum sistemleri ve veri tabanları gibi birçok konuda test edilmiştir*" (Lee vd. , 2003).

Teknoloji Kabul Modeli, kişi başına kalıcı büyümenin kaynağının teknolojik gelişme olduğunu ileri sürer (Jones ve Williams, 2001: 33-34). Modelin amacı; bilgi sistemleri kullanıcılarının davranışlarını ve teknolojiyi benimsemelerini etkileyen

faktörleri teorik olarak doğrulanmış bir model ile en az değişkenle çözebilmektir. Teknoloji Kabul Modeli, birbirleriyle ilişkilerinin ölçüldüğü altı faktörden oluşmaktadır. Bunlar; (i) uygunluk/uyumluluk, (ii) algılanan kullanışlılık, (iii) algılanan kullanım kolaylığı, (iv) tutum, (v) davranış niyeti ve (vi) sistem kullanımıdır (Davis, 1989: 13).

2.10. EKONOMİK BÜYÜMENİN DİNAMİKLERİ

2.10.1. Verimlilik

"*Verimlilik*" kavramı genellikle "*çıktının girdiye oranı*" olarak tanımlanır (Nadiri, 1970: 1138) ve belirli bir düzeyde üretim yapmak için bir ekonomide emek ve sermaye gibi üretim faktörlerinin ne kadar etkin kullanıldığını ölçer.

"*Verimlilik, ekonomik büyüme ve rekabetin ana kaynağı olarak kabul edilir ve bu nedenle birçok uluslararası karşılaştırma ve ülke ekonomik performans değerlendirmesi için temel istatistiksel bilgi olarak kabul edilir*". Verimlilik artışı, "*toplam üretimdeki büyüme ile toplam girdideki büyüme arasındaki fark*" olan "*artık*" olarak ifade edilir (Krugman, 1994: 66).

Yaygın görüşe göre, ekonomik büyümedeki değişimin kaynağı temelde sermaye birikimi ve emek unsurlarındaki değişimlerdir. Ancak, çıktıdaki değişimin bu üretm faktörleri tarafından açıklanmayan kısmına "*artık verimlilik düzeyi*" veya "*teknolojik gelişme düzeyi*" denmektedir. Ancak, çıktı artışındaki açıklanamayan faktör (belirsizlik) aslında "*Toplam Faktör Verimliliği*"dir. Ancak, toplam faktör verimliliğindeki büyüme oranının sadece teknolojideki değişimi temsil etmediği ve salt teknolojik değişimin bir göstergesi olarak kullanılmaması gerektiği unutulmamalıdır (Baier, 2006: 27). "*Ekonomik büyüme siyasi çalkantıların, dış şokların, hükümet politikalarındaki değişikliklerin, siyasi rejimin, mülkiyet haklarının, kurumsal değişikliklerin, eğitim-sağlık düzenlemelerinin ve ölçüm hatalarının etkilerini de içermektedir*" (Bosworth, 2003: 52).

Toplam Faktör Verimliliği (TFV), ülkelerin geçmiş ve potansiyel ekonomik performanslarının değerlendirilmesi bağlamında önemlidir. Ancak iki nedenden dolayı TFV'yi ölçmek ve yorumlamak zordur. İlk olarak, varsayımlardaki ihmal edilebilir farklılıklar, TFV büyümesinin yanlış bir tahminine yol açabilir. Ancak, "*TFV büyümesinin teknik değişim dışındaki faktörleri yansıttığı durumlarda;*

ekonomik performansın sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi zorlaşır" (Ghosh ve Kraay, 2000: 1).

TFV, ülkelerin büyüme performansının değerlendirilmesinde oldukça önemli bir tartışma konusudur ve TFV kavramı, ülkeler arasındaki gelir farklarını belirleyen en önemli unsurlardan biridir (Prescott, 1997: 55). Heckser - Ohlin Teorisi'ne dayanan "*Rybczynski Teorisi*" (1955), tam istihdam koşullarında üretim faktörlerinin miktarındaki artış üzerinde üretim, tüketim ve dış ticaretin potansiyel etkilerini analiz etmektedir. Teori, bir üretim faktörünün arzındaki artışın, bu faktörü yoğun olarak kullanan malların üretimini artıracağını ve sabit kalacak yoğun faktörü kullanan malların üretiminin ise buna bağlı olarak azalacağını öne sürmektedir. Ancak, Rybczynski bu iki faktörün miktarındaki değişikliklerin nihai sonucu etkilemeyeceğini belirtmiştir. Teorinin dayandığı temel varsayımlar ise aşağıdaki şekildedir (Karluk, 2002: 43):

- Ülkede iki üretim sektörü vardır ve her sektör lineer homojen üretim fonksiyonuna göre üretimde bulunmaktadır,
- Üretimde faktör yoğunlukları farklıdır,
- Her iki üretim faktörü de tam olarak kullanılmaktadır.

2.10.2. Teknolojik Gelişme

J. Schumpeter, "*kapitalist sistemin büyümesinde ve teknik ilerlemenin girişimciler tarafından üretime uyarlanmasında*" temel olarak "*girişimcilerin rolünü, diğer bir ifadeylei yenilikleri (inovasyon)*" vurgulamıştır. Schumpeter'in bahsettiği yenilikler, keşifler ve icatlarla karıştırılmamalıdır. Buradaki "*yenilik*" kavramı, herhangi bir keşif veya buluşun / icatın ticari alanda uygulanmaya başlaması anlamına gelmektedir (Shefer ve Frenkel, 2005: 20). Teknolojik yeniliğin ortaya çıkışı ise yaratıcılıkla ilgilidir. Schumpeter'in modelinde kapitalistler, üretime kattıkları teknoloji ile kendi yatırımlarını realize ederler ve bir süre sonra aşırı kâr ederek piyasada tekel halini alırlar (Shefer ve Frenkel, 2005: 21).

Teknolojik gelişmeleri (i) "*Ar-Ge yatırımları*", (ii) "*inovasyon*" ve (iii) "*bilgi teknolojilerindeki gelişmeler*" olarak sıralayabiliriz. Makro iktisadın en temel sorunlarından biri olan "*ekonomik büyüme*", insanların yaşam standartlarını ve refah düzeylerini etkileme potansiyeli açısından önem arz eder. (Miroslav vd., 2009: 2). Ar-Ge faaliyetleri ise özellikle uzun vadede refahın ve verimliliğin en temel belirleyicilerinden biri olma konumundadır (Jones ve Williams, 2001: 65). Ar-Ge

yatırımları sayesinde birçok yenilik yaratılır. Bu ise, büyümeyi destekleyen bir unsurdur. Nitekim özellikle son yıllarda endüstriyel yeniliklerin büyüme ve kalkınmada oldukça önemli bir rol oynadığı görüşü önem kazanmaktadır (Shefer & Frenkel, 2005: 25).

2.11. EKONOMİ POLİTİKASI VE BÜYÜME

Son zamanlarda içsel büyüme üzerine akademik araştırmalardaki artış ve yoksulluğu azaltan büyümeyle ilgili politika meşguliyeti, ekonomik büyümenin araştırma ve politika çevrelerinde halen bir odak noktası halinde olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, ekonomik büyüme sürecini anlamak için muazzam miktarda yetenek ve çaba harcanmış olması şaşırtıcı değildir. Öncelikle; ekonomik büyüme gelir artışı sağlar ve gelir artışı ise ekonomik, sosyal ve hatta politik kalkınmanın sağlanması için esastır. (Bkz. Easterly, 1999; Fajnzylber, Lederman & Loayza, 2002).

Paul Romer (1986), uzun vadede ekonomik büyümenin dışsal teknolojik ilerleme ile değil, sermaye birikiminin azalan getirileri telafi eden pozitif dışsallıklar yaratması ile gerçekleştiğini öne süren bir model sunmaktadır. Yeni büyüme literatürünün bir diğer öncüsü olan Robert Lucas (1988) ise beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi sürdürmede ve fiziksel sermaye birikiminin azalan getirilerini önlemede temel bir rol oynadığı bir model ortaya koymaktadır.

Barro ve Sala-i-Martin (1995) ile Turnovsky'nin (2002) de belirttiği gibi, neoklasik büyüme modelinin ve aslında geçiş dinamikleri sergileyen tüm modellerin ana sonuçlarından biri, büyüme oranının ekonominin başlangıç konumuna bağlı olmasıdır.

İçsel büyüme literatürünün altında yatan diğer ana temalardan biri ise ekonomik büyüme oranının kamu politikaları ve kamu kurumlarından etkilenebileceği hususudur. Hangi politikaların büyümeye en çok yardımcı olduğu veya politika değişikliklerinin hangi sırayla gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda anlaşmazlıklar olsa da devletlerin politikaları vasıtasıyla uzun vadeli büyümeyi etkileyebileceği aşikardır (Bkz. Barro,1991; Easterly & Rebelo, 1993; Levine, Loayza & Beck, 2000).

Yapısal politikaların en önemlilerinden biri özellikle eğitim ve genel olarak beşeri sermaye oluşumudur. Beşeri sermaye uzun vadeli büyüme için fiziksel sermaye gibi biriktirilebilir / depolanabilir üretim faktörlerindeki azalan getirileri

telafi edebilir. Eğitim ve beşeri sermaye, bir üretim faktörü olarak doğrudan rolünün yanı sıra, fiziki sermaye ve doğal kaynaklar gibi diğer faktörlerin tamamlayıcısı olarak da hizmet edebilir, teknoloji üreten ülkelerde teknolojik yeniliklerin oranını belirleyebilir ve üretim yapan ülkelerde teknolojik özümsemeyi kolaylaştırabilir. Eğitimi ve beşeri sermayeyi artırmaya yönelik politikalar genellikle okullaşma oranı ile ölçülmektedir (Örn. Barro, 1991Easterly, 2001).

Diğer bir önemli yapısal politika alanı ise finansal derinlikle ilgilidir. İyi işleyen finansal sistemler uzun vadeli büyümeyi destekler. Ekonomik verimliliği ve ekonomik büyümeyi farklı kanallardan etkiler. Finansal piyasalar, finansal araçların alım satımı, havuzlanması ve "*riskten korunma yoluyla risk çeşitlendirmesini*" kolaylaştırır. "*Kârlı yatırım projelerini belirlemeye ve tasarrufları harekete geçirmeye*" yardımcı olabilir. Ayrıca, finansal sistemler firma yöneticilerinin izlenmesine ve kurumsal kontrollerin uygulanmasına yardımcı olabilir, böylece verimsiz yatırımlara yol açan asil - vekil sorunlarını azaltabilir. Firma düzeyinde, endüstri düzeyinde ve ülkeler arası çalışmalarda finansal gelişmenin daha yüksek büyümeye yol açtığına dair ciddi ölçüde kanıtlar mevcuttur (Levine, 1997).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEORİK ARKAPLAN

3.1. DIŞ TİCARET TEORİLERİ

3.1.1. Merkantilist Dış Ticaret Teorisi

Britanya'da ortaya çıkan ve gelişen merkantilist ekonomik düşünce, Adam Smith'in Milletlerin Zenginliği adlı eserinde şiddetli biçimde eleştirilmiştir. Bu eleştiriyi takip eden yıllarda, özellikle de Sanayi Devrimi'nden sonraki süreçte, bu teori neredeyse tamamen terk edilmiştir. Bu yaklaşımda, ekonomi ve siyaset bağlantılıdır, bu iki unsur yurtiçinde ve yurtdışında birbirini güçlü bir şekilde etkiler ve ülkenin ticaret politikası, ülkenin ekonomik-politik koşullarında kapsamlı bir şekilde değerlendirilir (Graz, 2004: 611).

Dış ticaret işlemlerinin yürütülmesindeki teorik gelişmelerin analizi, uluslararası ticaret teorisindeki en önemli konuların "*dış ticaretin etkin şekilde yürütülebilmesinin gerekleri"* ve "*bir ülkenin ve ihracat/ithalat için sahip olduğu mal yapısının optimizasyonu*" olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede, bahsi geçen sorunsalları araştırmayı amaçlayan ilk sistematik çalışmalar uluslararası pazarda daha fazla "*altın*" elde etmek için ihracatı arttırmak ve ithalatı azaltmak gerektiği sonucuna ulaşan merkantilistlerin çalışmalarıydı. Bu teorinin temel eksikliği ise oldukça aşikardır: "*Eğer tüm ülkeler mal ihraç ederse, hangi ülkeler onları ithal edecek?*" (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 30).

Keynes'in merkantilizme sempati duymasının kesin nedenlerine kısaca değinmek ve eleştirdiği klasik iktisadın para teorisinin ardındaki David Hume tarafından geliştirilen fiyat-altın para akımı mekanizmasına değinilmsi faydalı olacaktır. Klasik iktisat, serbest ticareti savunur ve dış ticaret dengesine önem vermeyi ise gereksiz bulur. Çünkü bu teori; iç piyasada malların denge fiyat ve miktarlarına adaptasyonuna benzer şekilde, arz ve talep mekanizmasının ülkeler arasındaki denge fiyat ve miktarlarının ayarlanmasını da sağlayacağını kabul etmektedir. Bunun nedenlerinden biri Hume'un "*fiyat-para akış mekanizması*"dır. Klasik iktisadı ve sonrasını etkileyen bu görüşe göre, ihracat yapan ülkeye dış tcaret fazlası sağlayan ve bu ülkde fiyatların yükselmesine neden olan değerli madenler bu ülkeye akar. Bu da nihayetinde ihracatı azaltır, ithalatı artırır ve otomatik olarak sağlanan uyum mekanizması ile dış ticaret dengesini sağlar. Bunun tersi de geçerlidir (Hume, 1970: 60). Döneminde "*bilimin zirvesi*" olarak kabul edilen Alfred Marshall, bu konuyu sorgulamamış ve JW Angell International'da uluslararası ticaret kitabında paranın uluslararası ticaretteki rolünü "*sadece pasif bir arabulucu*" olarak kabul etmeye devam etmiştir. Marshall'ın Fiyat Teorisi ise 1923 yılında yayınlanmıştır (Milberg, 2002: 247).

On sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında klasik politik ekonomi okulunun önde gelen temsilcilerinden İngiliz iktisatçılar Adam Smith ve David Ricardo'nun uluslararası ticaretin teorik temellerini formüle ettiği düşünülmektedir. Özellikle Ricardo "*herhangi bir ülke açısından dış ticaretin her zaman kârlı olduğunu*" kanıtlamış, ancak; ihracat operasyonlarının tüm malları içermemesi, sadece ihraç eden ülkenin yüksek emek verimliliği ile ifade edilen göreli bir avantaja sahip olduğu malları içermesi gerektiğini de öne sürmüştür (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 30).

3.1.2. Klasik Dış Ticaret Teorisi

Arz yönlü dış ticaret teorileri olarak da adlandırılan bu teorilerin analizi basitleştirmeye yönelik temel varsayımları aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Rufin, 2002: 727):

- "*İki ülke ve iki çeşitli mal mevcuttur,*
- *Uluslararası ticarette para kullanılmaz,*
- *Tüm pazarlarda tam rekabet koşulları geçerlidir. Dolayısıyla, devlet müdahalesi yoktur.*
- *Üretimde kullanılan tek üretim faktörü emektir.*
- *Emek faktörü ülke içinde hareketli, ülkeler arasında ise hareketsizdir.*
- *Ekonomi her zaman tam istihdamdadır.*
- *Uluslararası ticarette nakliye giderleri sıfırdır*".

Ayrıca teorinin diğer bir önemli varsayımı ise her iki ülkenin teoriye konu edilen iki malı tüketmesi gerektiğidir.

Klasik dış ticaret teorilerinin başlıcaları şunlardır:

- "*Mutlak Üstünlükler Teorisi*,
- *Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*".

3.1.2.1. Adam Smith'in Mutlak Üstünlükler Teorisi

Dış ticaret teorisi, Klasik İktisat Okulu veya Klasik Liberalizmin kurucusu olarak addedilen Adam Smith'in (Smith, 1776: 182) "*Milletlerin Zenginliği*" adlı çalışmasına dayanmaktadır. Dış ticaret teorisine de yön veren klasik liberalizmin temel özellikleri "*bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler*" anlayışı ile "*homo - economicus*" ve "*görünmez el*" kavramları temelinde şekillenir.

Yukarıda özetlenen temel varsayımlara dayanarak Adam Smith, Milletlerin Zenginliği adlı kitabında "*serbest dış ticaret ve uluslararası uzmanlaşmanın*" faydalarını göstermiştir. "*Mutlak Üstünlükler Teorisi*"ne göre, homojen işgücü maliyeti varsayımı altında ülkeler, hangi ürünü üretirlerse üretsinler, o malın üretiminde uzmanlaşmalı ve yüksek maliyetle üretmelidirler.

Adam Smith, "*Mutlak Üstünlükler Teorisi*" ile serbest ticaret ve uluslararası uzmanlaşmanın faydalarını açıklamıştır. Buna göre bir ülke, diğer ülkeden daha düşük maliyetle hangi malı üretirse üretsin, o malların üretiminde uzmanlaşmalı ve bu tür malları ihraç ederek daha maliyetli olarak üretebileceği malları ise yabancı ülkelerden ithal etmelidir (Zhang, 2008: 147). Adam Smith'in burada belirttiği

"*maliyet*" kavramının sadece "*emek faktörü*"nü içeriyor olması hususu önemlidir. Ayrıca, bahsi geçen emek faktörü homojen yapıdadır. Diğer bir deyişle, üretim gücü açısından "*her işçinin aynı kapasite ve verimliliğe sahip olduğu*" kabul edilmektedir (Salvatore, 2011: 786). Ancak, Mutlak Üstünlükler Teorisine göre, bir ülke her iki mal açısından diğer ülkeden avantajlı olduğunda ise bu iki ülke arasında dış ticarete ihtiyaç kalmayacaktır. Dış ticaretin devamlılığına ilişkin teorinin bu şekilde dezavantajlı olduğu noktada ise devreye David Ricardo'nun "*Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*" girmektedir (Seyidoğlu, 2013: 98).

3.1.2.2. David Ricardo'nun Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi

Adam Smith'in "*Mutlak Üstünlükler Teorisi*", aynı ülke daha düşük maliyetle birden fazla mal üretmiş olması varsayımı altında serbest dış ticaretin nasıl gerçekleşeceğini açıklamakta yetersizdi. Bu nedenle, David Ricardo'nun (Ricardo, 1821: 52) "*Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*", hem bu açığı kapatması hem de sonraki teorilerin gelişimine katkısı açısından uluslararası ticaret teorisinin temellerindendir. Teori, "*bir ülkenin başka bir ülkeden birden fazla ürün üretiminde daha verimli olması durumunda, hangi malları nispeten daha düşük maliyetle ürettiği konusunda uzmanlaşması gerektiğini*" belirtir.

David Ricardo tarafından geliştirilen bu teoriye göre bir ülke "*her iki malı daha düşük maliyetle üretiyorsa*", dış ticaret ve piyasa mekanizması sayesinde "*her iki ülkenin de karşılıklı kazanç sağlaması*" mümkündür (Aldrich, 2004: 379). Bu teoriye göre, bir ülke, ürettiği mallarda "*diğer ülkelere göre daha etkin bir şekilde karşılaştırmalı üstünlüğe*" sahip olabilir.

Mutlak üstünlükler, karşılaştırmalı üstünlüklerin özel bir durumudur. Mutlak üstünlükler söz konusu olduğunda karşılaştırmalı üstünlükler de mevcuttur. Ancak, bunun tersi mümkün değildir; diğer bir ifadeyle, karşılaştırmalı üstünlüklerin sağlandığı tüm durumlarda mutlak üstünlük bulunmayabilir (Faccarello, 2015: 123). Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin az gelişmiş ülkeler açısından tartışmalı yönleri mevcuttur. Bu teorinin statik yaklaşımı, bu ülkelerin bugün olduğu gibi gelecekte de tarımsal ürün ihracatçısı olarak kalacağını öngörmektedir. Ancak, gelişmekte olan ülkeler, geleceğe yönelik dinamik analizler ve geçici korumacı dış ticaret politikaları gibi uygulamalar ile sanayileşme süreçlerini geliştirerek ve hızlandırarak tarım ülkesi olma konumundan kurtulabilmektedir (Aldrich, 2004: 380).

3.1.3. Neoklasik Dış Ticaret Teorisi

Klasik Teori'den sonra Neo-Klasik iktisatçılar, Ricardo'nun "*Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*"nin varsayımlarına dayanarak yeni bazı önerme ve yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Bu bağlamda, maliyet ve fiyat gibi kavramları "*yalnızca arz koşullarından hareketle ele alan*" ve Ricardo'nun arz teorisi niteliğindeki Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ni eleştiren J. S. Mill (Mill, 1909: 74) dış ticarette talep şartlarını içerecek olan bir yaklaşım geliştirmiştir. Mill'in "*Karşılıklı Talep Yasası*"na göre, bir ülkenin diğerinin ürünlerine olan talebinin ciddiyet (elzemlik) derecesi biliniyorsa, dış ticaret hadlerini belirlemek mümkündür. İngiliz iktisatçı Alfred Marshall (Marshall, 2003: 85) ise Mill'in açıklayamadığı dış ticaret terimlerinin belirlenmesinde arz ve talebin etkilerini teklif eğrileri yardımıyla açıklamıştır. Belirtilmelidir ki Klasik iktisat, "*rakip ülkeleri*" ve "*ülkeler arasındaki rekabeti*" reddeder. Ancak, "*ülkeler rekabet etmezlerse serbest rekabet anlamsız hale gelir*" (Fairbrother, 2010: 336).

3.1.3.1. Heckscher - Ohlin Faktör Donanım Teorisi

"*Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*", "*ülkeler arasındaki dış ticaretin emek verimliliğindeki farklılıklar nedeniyle gerçekleştiğini*" ortaya koymuştur. Ülkeler arasında daha teknik bir şekilde ortaya çıkan karşılaştırmalı üstünlükler, "*malların üretim fonksiyonlarının farklı olduğu*" varsayımına dayanır (Aslan ve Terzi, 2006: 2). Karşılıklı üstünlükler, "*ülkeler arasındaki nispi fiyat farklılıklarına*" dayanır ve bu farklılık ise "*emeğin verimliliğinden*" kaynaklanmaktadır. Ancak, uluslararası ticaretin gerçek nedenini Ricardo modeli ve bu modeli geliştirmek için yapılan analizler ile açıklamak mümkün değildir. "*Bunun temel nedeni, Smith, Ricardo ve Mill gibi iktisatçıların emek verimliliğinde fark yaratan faktörlerin neler olduğu sorusuna yanıt vermemiş olmalarıdır*" (Kondak & Erdoğan, 2002: 78).

"*Faktör Donanım Teorisi*", ağırlıklı olarak 1980'lerdeki liberal duruşun uluslararası bir ticaret modeli olarak ortaya çıkışını ifade etmektedir. Bu teori temelde ulusların karşılaştırmalı üstünlüğünün olduğunu iddia eder. Bu teoriye göre ülkelerin göreli zenginlikleri "*sermaye, emek, toprak, girişim ve teknoloji gibi bazı üretim girdilerinin en etkin bileşimleri*" tarafından belirlenir. Buna göre bir ülke, kullanımı bol olan malları ihraç edecektir (Yıldız, 2014: 249). Bu nedenle, "*Faktör*

Donanım Teorisi"nin "*Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*"ne göre daha dinamik ve kapsamlı olduğu anlaşılabilir.

Faktör Donanım Teorisi'nin temeli, üretimde kullanılan faktörlerin bol olduğu malların ihracatı ve kıt faktör kullanılarak üretilen ürünlerin ithalatına dayanmaktadır. Teoride savunulan ana fikir aslında oldukça basit ve rasyonel bir fikre dayanmaktadır. Bir ülke hangi üretim faktörüne zenginse sahip olursa olsun, üretimin yoğun olarak kullanılmasını gerektiren daha ucuz mallar üretir, bu nedenle bu alanlarda uzmanlaşır ve bu alanda üretilen mal ve hizmetleri ihraç eder (Aslan, 2005: 78). Çünkü, bir ülkede görece bol olan faktörün fiyatı daha ucuz olacak ve üretimde fiyatı daha düşük olan faktör tercih edilecektir. Bu nedenle, Faktör Donanım Modeli'nde yer alan faktör fiyatları ve bu fiyatların ülkeler arasındaki dağılım oranı dış ticaret için birincil derecede öneme sahiptir. Unutulmamalıdır ki Faktör Donanım Teorisi, Karşılaştırmalı Üstünlükler Yaklaşımı'na farklı bir yorum sunar ve aynı zamanda onun ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir. Faktör Donanımı Teorisi'nin dayandığı temel varsayımlar şunlardır (Atılgan, 2011: 11):

- "*Yalnızca iki mal üretilir ve iki üretim faktörü vardır (emek ve sermaye). Nakliye masrafları sıfırdır ve serbest dış ticaret prensibi geçerlidir. Mal ve faktör piyasalarında tam rekabet koşulları geçerlidir.*
- *Ülkeler faktör donanımı açısından birbirinden farklılık arz eder.*
- *Malların faktör yoğunluğu farklıdır. Bazı mallar, üretimleri sırasında daha fazla sermaye veya daha fazla emek gerektirir. Birinci tür, sermaye yoğun mallar; ikinci tür ise emek yoğun mallar olarak adlandırılır.*
- *Bir malın üretim fonksiyonu tüm ülkelerde aynıdır. Bu özellik, teknolojinin tüm ülkelerde aynı düzeyde olduğu anlamına gelir.*
- *Skalaya göre üretimde sabit verim koşulları geçerlidir.*
- *Ülkelerin talep koşulları benzerdir ancak aynı değildir.*
- *Ülkelerin sınırları içinde faktör hareketliliği tamdır ve uluslararası faktör hareketliliği sıfırdır*".

Neoklasik ticaret teorisi ise karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin ana önermelerini korumakla birlikte, işgücü maliyeti yerine işgücü ile birlikte diğer faktörleri de içeren bir "*fırsat maliyeti yaklaşımı*" ile ülkeler arasındaki verimlilik farklılıklarını da inceleyip modele dahil etmişlerdir. Heckscher-Ohlin teorisi, verimlilik farkını faktör donanımına bağlamıştır. Bu yaklaşımın temel iddiası,

"*ticaretin ülkeler arasında faktör gelirlerinin eşitlenmesine ve yerli tekellerin ortadan kalkmasına yönelik bir eğilime neden olması*"dır. Bunun sonucu ise gelir dağılımının iyileşmesidir (Baumol, 1977: 88).

Özetle, Neoklasik dış ticaret teorisinde, "*fırsat maliyeti*" kavramı "*dönüşüm eğrileri*" vasıtası ile bir tür analiz aracına dönüştürülmüştür. Bununla birlikte, Mill'in teknolojik gelişmelerin dış ticarete etkisi bağlamında yaptığı tespitlerin neoklasikler tarafından geliştirilmediğini söylemek mümkün görünmektedir (Baumol, 1977: 90).

3.2. EKONOMİK BÜYÜME VE DIŞ TİCARET İLİŞKİSİ

Ekonomik büyüme, tüm devletlerde makro-ekonomik politika için kilit bir sorundur. Tarihsel olarak yüksek düzeyde gelir ve istikrarlı bir gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) büyüme oranları sağlayan gelişmiş ülkeler, şimdi küreselleşmenin etkisi altında gerçekleşen ve sosyal sonuçları da olan ekonomik büyümedeki niteliksel değişikliklerden etkilenmektedirler (Popkova ve Sukhodolov, 2017: 6).

Büyüme temelli ekonomi politikalarının başat alanlarından ekonominin dışa açıklık derecesidir. Lederman (1996) uluslararası ticaretin ekonomik büyümeyi etkilediği beş farklı kanala işaret etmektedir:

i. Dış ticaret, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlük alanlarından yararlanmalarını mümkün kılarak daha yüksek uzmanlaşmaya ve dolayısıyla toplam faktör verimliliğinde daha yüksek kazanımlar sağlar,
ii. Potansiyel pazarları genişleterek yerli firmaların ölçek ekonomilerinden faydalanmalarına ve böylece bu firmaların toplam faktör verimliliklerini artırmalarına olanak tanır,
iii. Yabancı firmalar ve pazarlarla daha güçlü etkileşimler yoluyla hem teknolojik yenilikleri hem de iyileştirilmiş yönetim uygulamalarını yaygınlaştırır,
iv. Daha serbest bir dış ticaret rejimi, yerli firmaların rekabete aykırı uygulamalarını azaltma eğilimindedir,
v. Dış ticaretin serbestleştirilmesi, firmaların çoğunlukla verimsiz olan rant kollama faaliyetleri yürütme eğilimlerini azaltır.

Küreselleşme; dünyanın ekonomik sisteminde ve ekonomik aktörlerin (firmalar, bireyler, devletler vs.) dış ekonomik ilişkilerinde karmaşık bir dönüşüm yaşanmasına sebep olmuştur. Küreselleşmenin ekonomik süreçler üzerindeki etkisi belirsizdir ve farklı araştırmacılar tarafından farklı şekilde ele alınır. Bir yandan

küreselleşme, uluslararası ticaretin ve ulusötesi girişimciliğin gelişimini teşvik eder, küresel rekabeti ve yenilikleri uyarır ve son derece etkili bir piyasa mekanizması aracılığıyla kaynakların ve ürünlerin serbest dolaşımını sağladığı için ekonominin küresel ölçekte rasyonelleşmesini destekler. Öte yandan, uluslararası ekonomik ilişkilerdeki tüm katılımcılar bunlardan kâr elde etmez. Nitekim küreselleşme temelde bu süreci yöneten ve ekonomilerinin ve/veya işletmelerinin ulusötesileşmesi (uluslararasılaşması) için gerekli ön koşullara sahip olan ülkelere en büyük avantajları sağlar. Ekonomilerini görece daha yakın bir zamanda dışa açarak küreselleşme sürecine katılan ülkeler, küresel ekonomide önde gelen ülkeler için kalkınma kaynaklarıdır ve küresel ekonomide çeperde (çevrede) bir konuma sahiptirler. Nitekim dışa açıklık genellikle daha yüksek ekonomik büyüme ile ilişkilendirilir (Bekaert ve diğerleri 2011; Quinn ve Toyoda 2008). Nitekim bir çok akademik çalışma açık ekonomilerin kapalı ekonomilerden daha hızlı büyüdüğü sonucuna ulaşmıştır (Bkz. Edwards 1998; Rani ve Kumar 2016). Böylece dış ticaret; artan verimlilik, daha etkin kaynak tahsisi ve kapasite kullanımı ile artan döviz rezervi sayesinde artan yurtiçi hasıla yoluyla ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir (Awokuse, 2007). İhracat; verimli kaynak tahsisi, daha görece yüksek bir kapasite kullanımı, teşvik edilen (desteklenen) ölçek ekonomileri ve gelişen teknoloji yoluyla ülke ekonomilerine fayda sağlar (Helpman ve Krugman 1987).

3.3. AZERBAYCAN EKONOMİSİ

3.3.1. Azerbaycan Ekonomisine Genel Bakış

Azerbaycan diğer Kafkas ülkelerine göre geniş topraklara sahiptir. Ülke topraklarının yaklaşık %55'i tarım arazilerinden, %2,5'i ise kentsel alanlardan oluşmaktadır. Arazinin %12'si orman arazisidir. Azerbaycan ekolojik olarak çeşitlilik gösteren bir coğrafi yapı sergilemektedir. Ülke, deniz seviyesinin altında ovalar, 4.000 metre yükseklikteki dağlar, Kafkaslar bölgesinde çöller ve subtropik alanlar ile kaplıdır (Gasımov, 2001: 20). Petrol ve doğal gaz üretimi ülke ekonomisinin temelini oluşturmaktadır. British Petrol (BP) tarafından yayınlanan "*Review of World Economy*" raporuna göre ülkenin tespit edilmiş petrol rezervi 7 milyar varildir. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi olan SOCAR'a göre ülkenin petrol rezervi 17,5 milyar varildir. Ancak, bu verilerin hesaplanmasında kullanılan sınıflandırmalar

Sovyetler Birliği sistemine göre düzenlenmiştir ve bu sebeple daha yüksek seviyede yansıtılmaktadır (Süleymanlı, 2006: 76).

Azerbaycan'ın dış ticaret standartlarının çerçevesi ve bu süreçlere ilişkin iş ve işlemler ile ilgili yasal mevzuat oldukça karmaşık yapıdadır. Genel olarak, dış ticarete ilişkin ulusal düzenlemeler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tarafından oluşturulan standartlar temelinde inşa edilmiş ve bu düzenlemeleri takip eder niteliktedir. Azerbaycan'da ithalat ve ihracata konu bir çok ürün için çeşitli sertifikalar gereklidir. Bunlardan, gıda ve tarım ithalatı en fazla düzenlemeye tabî olan ürünlerdir. Hayvansal ürünlerin ise hem perakende hem de toptan satış düzeyinde denetlenmesi gerekir. Azerbaycan ayrıca büyükbaş hayvan ve kümes hayvanı yemlerine belirli antibiyotiklerin eklenmesinin yanı sıra bazı genetiği değiştirilmiş tohum ve diğer ürünlerin ithalatını ve üretimini de yasaklamıştır. Sıhhi ve bitki sağlığı önlemleri Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) anlaşmalarında talep edilenlerle uyumlu değildir ve Azerbaycan bu anlaşmalarda öngörülen standartlara uyum sağlamaya yatkın değildir. Ayrıca, Azerbaycan, fikri mülkiyet haklarını korumak için tüm sınai mülkiyet haklarını, telif haklarını ve ilgili hakları kapsayan ulusal bir sistem uygulamaya başlamıştır. Telif hakkı koruması normalde (bilim, edebiyat ve sanat eserleri, bilgisayar programları ve veri tabanları üzerinde) kayıt gerekliliği olmaksızın verilmektedir. Yeni fikri mülkiyet hakları düzenlemesinin uygulanması, yargı sisteminin zayıflıkları nedeniyle hala zayıftır. Çünkü söz konusu düzenlemeler mahkemeler nezdinde açılan davalar yoluyla yürütülmektedir. Bu sebeple, mevcut fikri mülkiyet haklarının korunması yetersiz görülmekte ve bu da uluslararası ticaretin önünde ciddi bir engel teşkil etmektedir. Azerbaycan'ın DTÖ'ye katılımı göz önüne alındığında, ülkede mülkiyet haklarının korunmasına ilişkin süreçlerin uygulanmasının güçlendirilmesi gerekmektedir. Azerbaycan'da enerji sektöründeki devlete ait işletmeler dışında ticaret faaliyetlerinde imtiyazlı kuruluşlar bulunmamaktadır. Diğer yandan, gümrük kontrolü altındaki transit mallar gümrük vergilerinden muaftır. Gümrük kayıt ücreti alınmayan bazı istisnalar dışında, gümrük kayıt ve kargo beyan ücretleri gümrük sınırında alınmaktadır (Navaretti, 2005: 34-35).

Öte yandan, Azerbaycan'da dış ticaretin kolaylaştırılmasının önünde büyük ölçüde ekonominin yapısından kaynaklanan başka bir takım engeller de bulunmaktadır. Bunlar, ülkenin genel yatırım ortamını etkileyen temel fiziki ve beşeri altyapı sorunları olarak tanımlanmaktadır. Yüksek faiz oranları, potansiyel

müşterilerin kaybı, üretim sürecindeki kesintiler vb. nedenlerle malların çıkış noktasından varış noktasına nakliye süresi, teslim edilen malların toplam maliyetinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Altyapı sorunları, özellikle daha önce ülkenin karayla çevrili özellikte olan coğrafi nitelikleri göz önüne alındığında, Azerbaycan'da kilit bir faktördür. Bu özel coğrafi nitelikler ve ülkenin coğrafi konumunun dış ticaret üzerindeki etkileri birçok çalışmada incelenmiştir (Díaz, 2005: 2 – 5). Azerbaycan'da kurumsal altyapı, demiryolları, karayolları, boru hatları, limanlar, deniz ulaşımı, havaalanları ve havacılık sekötrü ile telekomünikasyonun görece zayıf yapısı ülkenin temel altyapı sorunları olarak sayılabilir. Azerbaycan, Doğu-Batı Trans-Kafkasya güzergahı (Avrupa'yı Çin'e bağlayan potansiyel bir koridor) ve Bender Abbas limanına (Rusya'yı İran'a bağlayan Kuzey Güney güzergahı) kadar olan bölgede kavşak noktasında bulunmaktadır. Ancak, doğal (coğrafi) engeller, politik olarak istikrarsızlık arz eden komşular ve görece zayıf fiziki ve beşeri altyapı bahsi geçen her iki yolu da bloke etmektedir (Pomfret, 1999: 45 - 50). Bu nedenle, oldukça liberal bir dış ticaret politikası rejimine rağmen, sınırlı uygulama ve diğer bazı önemli kurumsal kısıtlamalar, dış ticaret açısından halen ciddi ölçüde engel teşkil etmektedir.

Genel çerçevede değerlendirildiğinde, Azerbaycan'ın dış ticaret rejimi etkin şekilde düzenlenmiş bir mevzuat tarafından desteklenmiyor olsa da ölke ekonomisinin dışa açıklık seviyesi diğer eski Sovyet ülkelerine kıyasla yüksek bir seviyededir denilebilir. Ülkede dış ticaretle ilgili iş ve işlemlerin ve ilgili diğer mekanizmaların da gelişmiş liberal ekonomilerin seviyesinden geride olduğu aşikardır. Ancak, dış ticaret politikası olarak Azerbaycan temelde dışa açıklığı desteklemekte, dış ticaret politikasını liberalize etme yönünde adımlar atmaktadır. Bu ise, teoride de olsa, Azerbaycan'ın dış ticaret politikasının görece liberal karakteristikler barındırdığının kanıtı olabilir. Diğer yandan, Azerbaycan petrol üreticisi ülkeler arasındadır. Ülkenin petrol ve türev ürünlerine yatırım yaptığı, bu malları işlenmiş ve/veya ham şekilde ihraç ettiği; bununla birlikte, ülkede kıt bulunan kaynakları ve uzmanlaşmanın yeterince gelişmemiş olduğu alanlardaki mal ve hizmetleri ise ithal ettiği görülmektedir. Bu çerçeveden değerlendirildiğinde, ülkenin dış ticaret politikasının David Ricardo tarafından geliştirilen "*Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*"yle kısmen uyum içinde olduğu, bu teorinin temel karakteristik özelliklerini belli ölçüde yansıttığı anlaşılmaktadır.

3.3.2. Azerbaycan Ekonomisinin Makroekonomik Dinamikleri

Bu alt başlık dahilinde Azerbaycan'ın GYSH'sındaki yıllık büyüme oranı (GSYH), Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacmi ve Azerbaycan ekonomisine ilişkin cari açık, yabancı doğrudan yatırımlar, toplam işgücü, reel faiz oranı ile Azerbaycan'daki nüfus artış oranına ilişkin veriler görsel sunumlar yardımı ile betimsel veri analizine tabi tutulmuştur.

Herhangi bir ekonomide büyüme ve / veya büyüme oranlarına ilişkin veriler söz konusu ekonomideki reel üretim hacminde veya bu ekonomideki yerleşiklerin reel gelirlerindeki değişim temelinde ölçülmektedir. Bu çerçevede, 2008 Birleşmiş Milletler Ulusal Hesaplar Sistemi (2008 SNA) ekonomik büyümenin hesaplanması için üç temel göstergeye atıfta bulunmaktadır: (i) gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH), (ii) reel gayri safi yurtiçi gelir ve / veya (iii) reel gayri safi milli gelir. GSYH (hacim / miktar olarak); hane halkı, hükümet sektörü ve ekonomide faaliyette olan endüstriler (sektörler) tarafından oluşturulan ve "*sabit fiyatlarla*" ölçülmekte olan "*katma değer*"lerin toplamı niteliğindedir. GSYH kavramı, hesaplanan gelirin yerli veya yabancı kişilere / kurumlara tahakkuk ediyor olmasını dikkate almaksızın ülkede (ülkenin sınırları içerisinde) gerçekleşen bütün yerli üretimi temel alır (Dünya Bankası, 2021a). Nitekim yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere GSYH kavramının oluşturulmasında ve buna ilişkin verilerin hesaplanmasındaki sınırlandırma anlayışı; uyrukluk temelli değil, coğrafi bazda gerçekleşmektedir.

Aşağıda yer alan Grafik 1'de Azerbaycan'a ait yıllık GSYH büyüme oranı verisi yansıtılmaktadır. Bu seride sabit yerel para birimine dayalı piyasa fiyatlarında GSYH'nın yıllık yüzde büyüme oranı verilmektedir. Düzey büyüklükleri ABD doları cinsinden ifade edilen sabit 2015 fiyatlarına dayanmaktadır (Dünya Bankası, 2021a).

Grafik 1: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla – Azerbaycan

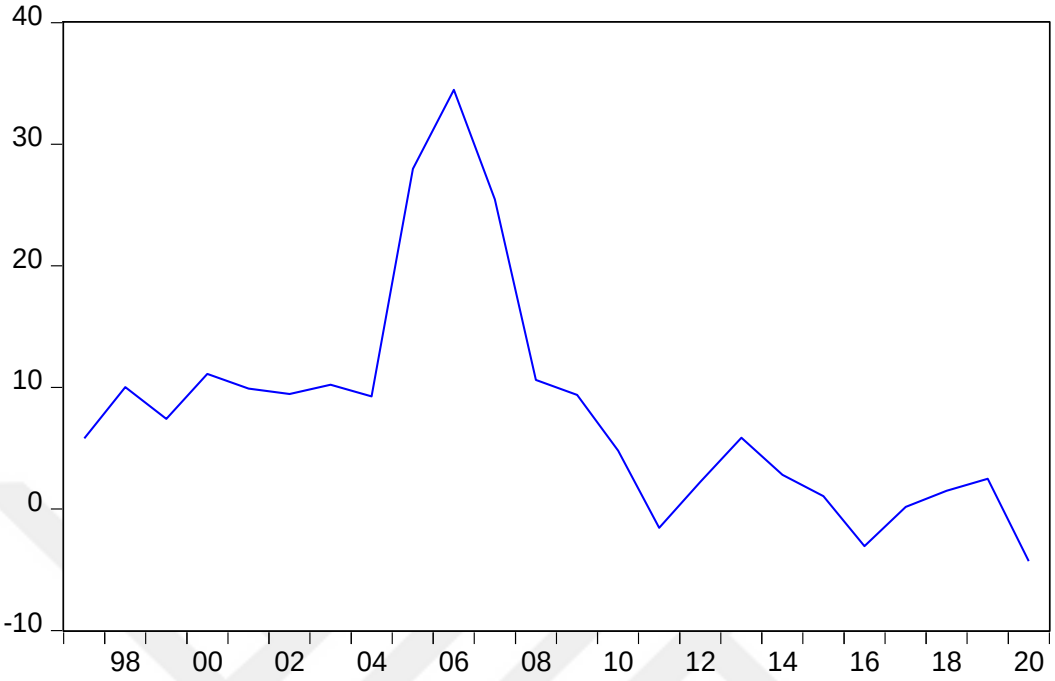

Kaynak: Dünya Bankası, 2021a.

GSYH, "*ekonomideki tüm yerleşik üreticiler tarafından üretilen brüt katma değeri ile bu katma değer dahilinde herhangi bir ürün vergilerinin ve ürünlerin değerine dahil edilmeyen tüm sübvansiyonların toplamıdır. Üretilen varlıkların amortismanı veya doğal kaynakların tükenmesi ve/veya bozulması için herhangi bir kesinti yapılmadan hesaplanmaktadır*" (Dünya Bankası, 2021a). Azerbaycan'da büyüme oranının 2004 – 2009 yılları arası dönem dışında görece yatay bir seyir izlediği, bununla birlikte büyüme oranının 2007'de zirve yaptığı ve sonrasında ise 2020'ye dek düşüş trendi segilediği görülmektedir. 2007 yılının ortalarından itibaren büyüme oranlarındaki yavaşlama, 2008 – 2009 küresel ekonomik finansal krizinin yaşandığı yıllarda daha da derinleşmiştir. Bununla birlikte, Azerbaycan'da, küresel Covid – 19 salgınının patlak verdiği yıl olan 2020'de de büyüme oranının tekrar çöküş sergilediği anlaşılmaktadır.

"*Dış ticaret hacmi bir ülkenin belirli bir dönemde (genellikle bir yılda) gerçekleştirdiği ihracat ve ithalatın toplamıdır*" (TÜİK, 2022). Aşağıda yer alan Grafik 2'de ise Aerbaycan ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi verisine ilişkin görsel yansıtılmıştır:

Grafik 2: Dış Ticaret Hacmi - Azerbaycan

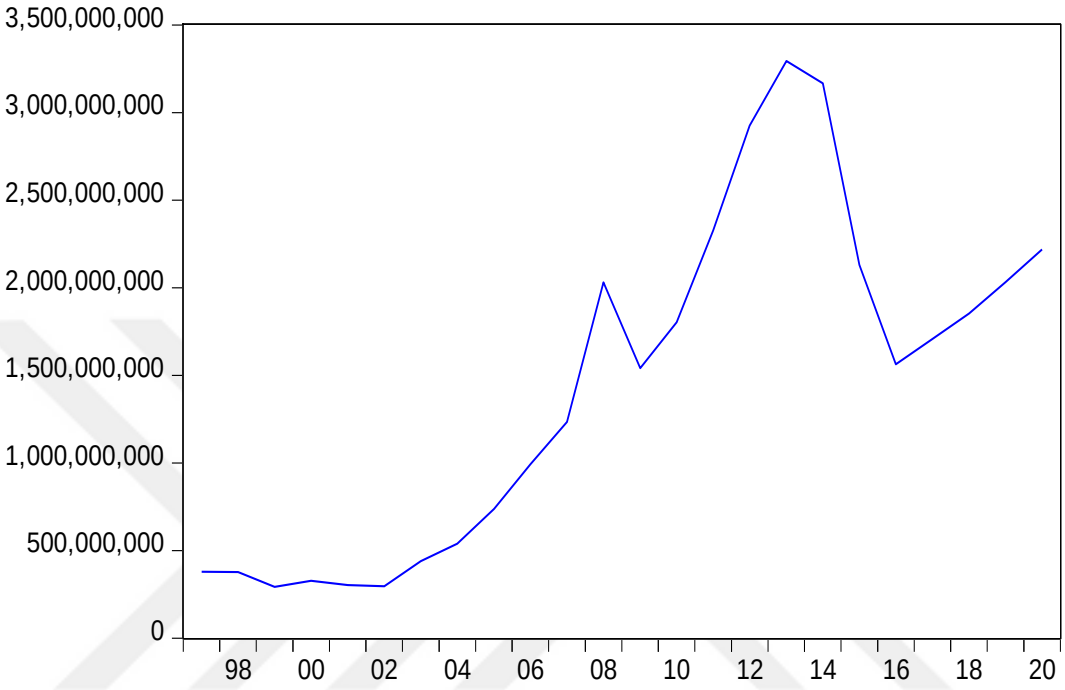

Kaynak: TÜİK, 2021**.**

Grafik incelendiğinde, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacminin 1997'den 2013'e kadar hızlı bir artış trendi sergilediği, 2017'deki çöküşten sonra ise tekrar artışa geçtiği görülmektedir.

Aşağıdaki Grafik 3'te ise Azerbaycan'ın cari işlemler dengesine ilişkin verinin görsel sunumu yansıtılmaktadır:

Grafik 3: Cari İşlemler Dengesi - Azerbaycan

Kaynak: Dünya Bankası, 2021b.

"*Cari işlemler dengesi, net mal ve hizmet ihracatı, net birincil gelir ve net ikincil gelirin toplamıdır*" (Dünya Bankası, 2021b). Grafik 3 incelendiğinde Azerbaycan ekonomisinin cari işlemler fazlasının 2008'de zirve yaptığı fakat bu tarihten itibaren tekrar düşüşe geçtiği ve ülke ekonomisinin cari açık verme eğiliminde bulunduğu görülmektedir.

Aşağıda yer alan Grafik 4'te ise Azerbaycan'a gerçekleştirilen toplam kümülatif doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin verinin görseli yer almaktadır:

Grafik 4: Doğrudan Yabancı Yatırımlar - Azerbaycan

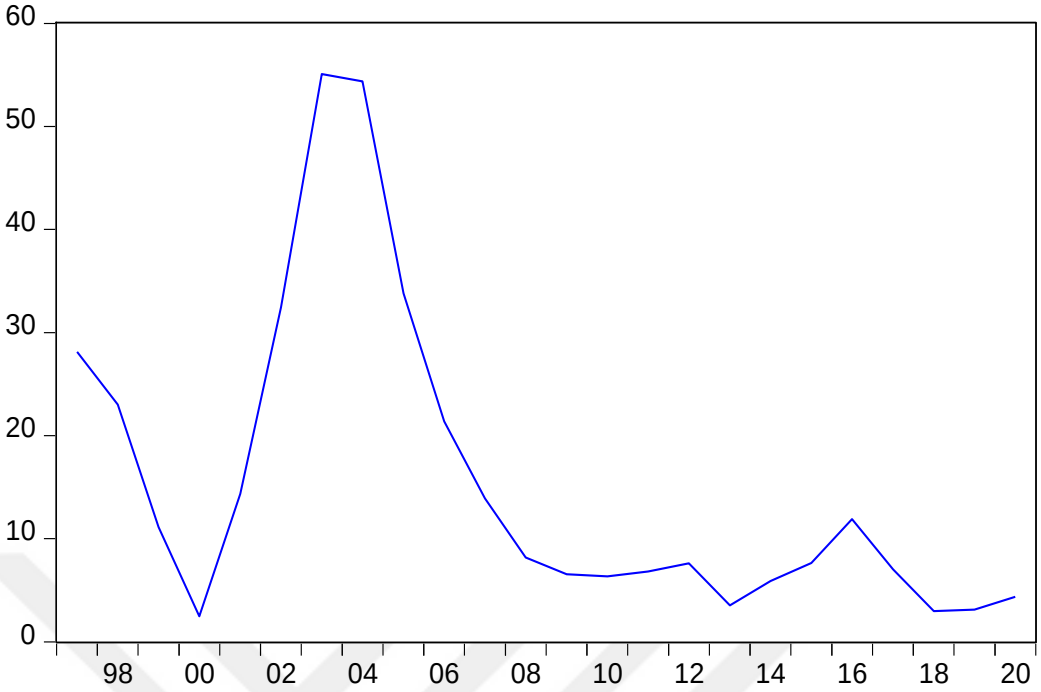

Kaynak: Dünya Bankası, 2021b.

"*Doğrudan yabancı yatırım, yatırımcının ekonomisi dışında bir ekonomide faaliyet gösteren bir işletmede kalıcı bir yönetim payı (şirketin hisselerinin yüzde 10'u veya daha fazlasını) elde etmek için yapılan net yatırım girişleridir. Ödemeler dengesinde gösterildiği gibi öz sermaye, kazançların yeniden yatırımı, diğer uzun vadeli sermaye ve kısa vadeli sermayenin toplamıdır. Bu seri, raporlama yapan ekonomiye yabancı yatırımcılardan gelen net girişleri (yeni yatırım girişlerini) gösterir ve GSYİH'ye bölünür*" (Dünya Bankası, 2021b). Grafik 4'e göre doğrudan yabancı yatırımların Azerbaycan'da 2003'te zirve yaptığı, bu tarihten 2008'e hızlı bir düşüş yaşadığı ve 2009'dan itibaren yatay bir seyir izlediği anlaşılmaktadır.

Diğer yandan, aşağıdaki Grafik 5 Azerbaycan'ın toplam işgücüne ilişkin grafiktir:

Grafik 5: Toplam İşgücü - Azerbaycan

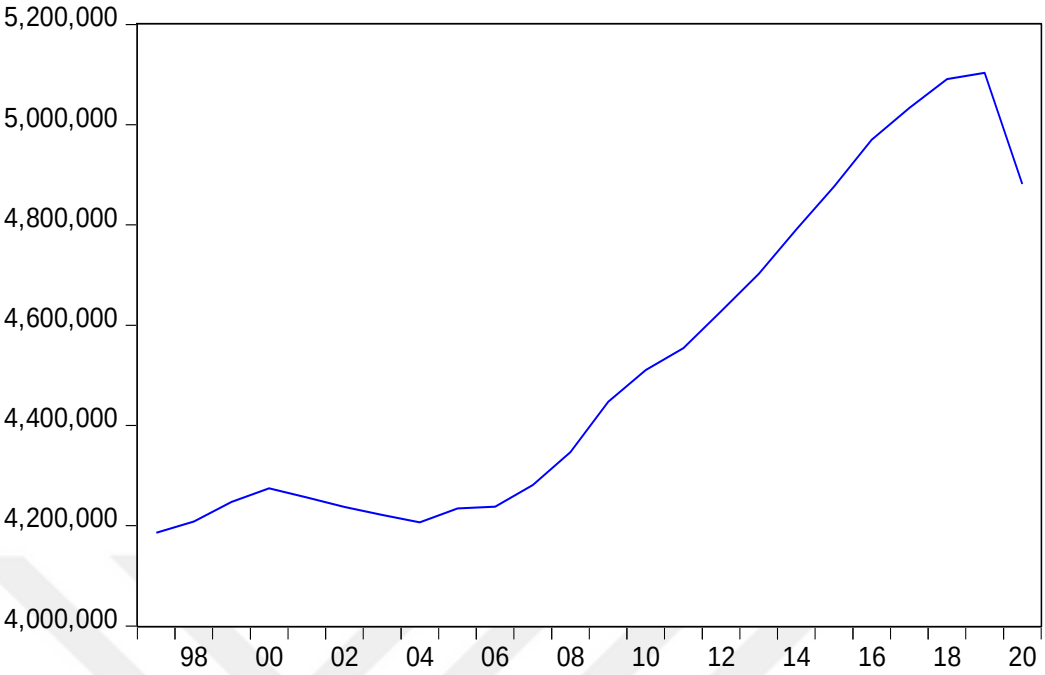

Kaynak: Dünya Bankası, 2021b.

İşgücü, belirli bir süre içinde mal ve hizmetlerin üretimi için işgücü sağlayan 15 yaş ve üstü kişilerden oluşur. Halihazırda çalışmakta olan insanları ve işsiz olup iş arayan insanları ve ilk kez iş arayanları içerir. Ancak bu veriye çalışan herkes dahil değildir. Ücretsiz işçiler, aile işçileri ve öğrenciler genellikle ihmal edilir ve bazı ülkeler silahlı kuvvetlerin üyelerini dahil etmez. İşgücü büyüklüğü, mevsimlik işçiler girip çıktıkça yıl boyunca değişme eğilimindedir (Dünya Bankası, 2021b). Azerbaycan'ın işgücünün 2005'ten 2019'a kadar yükseliş trendinde olduğu, Covid - 19'un patlak verdiği 2020 yılında ise düşüşe geçtiği gözlemlenmektedir.

Aşağıda sunulan Grafik 6 ise Azerbaycan'a ilişkin nüfus artış hızına ait olan verinin görselidir:

Grafik 6: Nüfus Artış Hızı - Azerbaycan

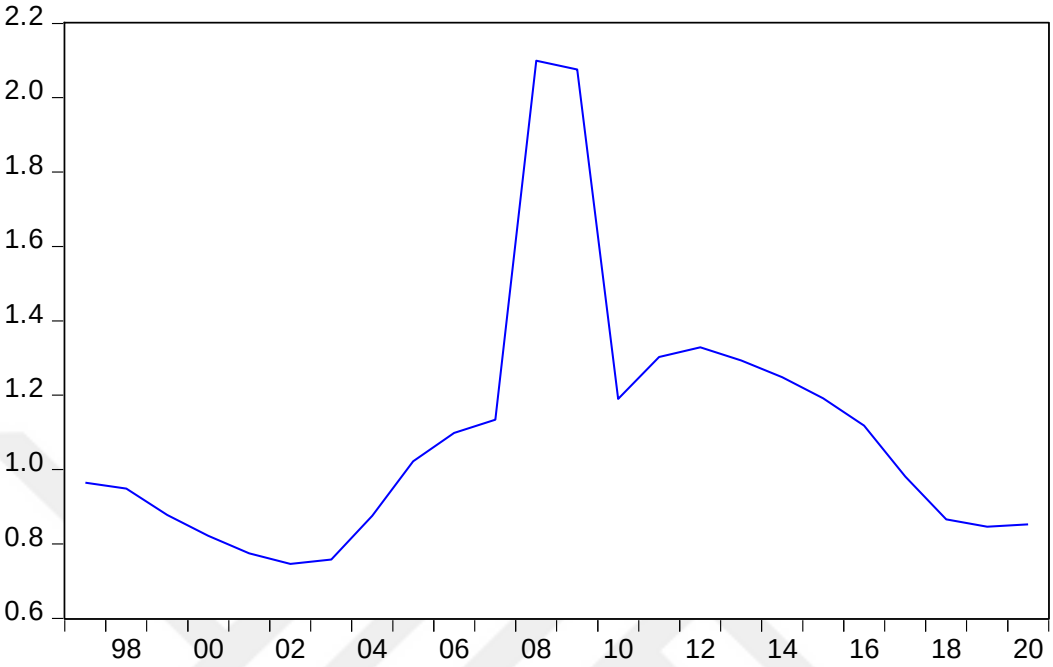

Kaynak: Dünya Bankası, 2021b.

Yıllık nüfus artış hızı Dünya Bankası tarafından şu şekilde tanımlanmaktadır: "*t yılı için yıllık nüfus artış hızı, yüzde olarak ifade edilen yıl ortası nüfusun t-1 yılından t yılına kadar üstel büyüme hızıdır. Nüfus, yasal statü veya vatandaşlıktan bağımsız olarak tüm sakinleri sayan fiili nüfus tanımına dayanmaktadır*" (Dünya Bankası, 2021b). Azerbaycan'da yıllık nüfus artış hızının 2008 – 2009'daki hızlı artış dışında istikrarlı bir seyir izlediği söylenebilir.

Aşağıda yer alan Grafik 7'de ise Azerbaycan'ın reel faiz oranına ilişkin verileri yansıtılmıştır:

Grafik 7: Reel Faiz Oranı - Azerbaycan

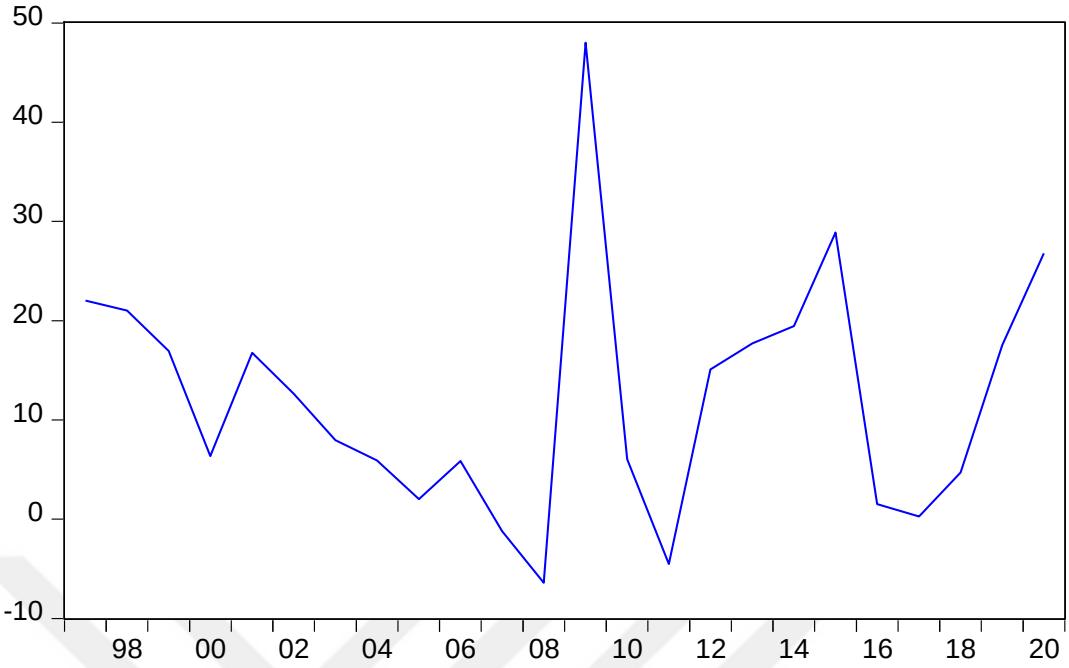

Kaynak: Dünya Bankası, 2021b**.**

"*Reel faiz oranı, GSYH deflatörü tarafından ölçülen enflasyona göre ayarlanmış borç verme faiz oranıdır. Borç verme oranlarına iliştirilen hüküm ve koşullar ülkeye göre farklılık göstermekle birlikte, bunların karşılaştırılabilirliğini sınırlamaktadır*" (Dünya Bankası, 2021b). Azerbaycan'da reel faiz oranlarının ekonomik konjonktüre göre dalgalı bir seyir izlediği anlaşılmaktadır.

3.4. AZERBAYCAN – TÜRKİYE ARASINDAKİ DIŞ TİCARET

Azerbaycan ve Türkiye, güçlü kültürel, ticari ve askeri bağlara sahip çok yakın müttefiklerdir. Nitekim Türkiye ile Azerbaycan arasında birçok tarihi ve kültürel bağ bulunmaktadır ve bu köklü bağlar Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ikili dış ticareti geliştirmiştir. Bununla birlikte, nispeten gelişmiş ekonomisi ve AB'ye görece yakın stratejik coğrafi konumu ile Türkiye, Batılı sanayileşmiş ülkeler ile Azerbaycan arasında "*köprü rolü*" oynamaktadır.

Türkiye, 1990'ların ortalarından itibaren Azerbaycan için önemli bir ticaret ortağı olmaya başlamıştır. Bu dönemde, Türkiye, Azerbaycan'a daha çok gıda ürünleri, ulaşım araçları, kimyasal üretim malları ve ara mallar sağlamıştır.

Türkiye, 9 Kasım 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur. Bu çerçevede, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 14 Ocak 1992'de kurulmuştur (Aktukun, 1995).

Azerbaycan; ortak dil, kültür ve tarihi paylaşan Türkiye için önemli bir müttefik konumundadır (Aliyarov ve Mahmudov, 1989). Türkiye, başından itibaren Azerbaycan ile yakın ortaklık ilişkileri kurmaya çalışmış ve Azerbaycan'ın yeni bağımsız bir Cumhuriyet olarak gelişme sürecinde karşılaştığı zorlukları ve çeşitli zorlukları aşma becerisinin güçlü bir destekçisi olmuştur. Nitekim Gumilev (1991) Türkiye'nin, Azerbaycan'ın bağımsızlığının pekiştirilmesine, Hazar Denizi'nden çıkarılan doğal kaynakların ekonomik potansiyelinin gerçekleştirilmesine ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunmasına olan gerekliliğe inandığını belirtmiştir.

Makas'ın (1990) belirttiği gibi, her iki ülkenin eşitliğine ve karşılıklı saygıya dayanan Türkiye - Azerbaycan ilişkileri; siyasi, ekonomik, ticaret, eğitim, ulaşım, telekomünikasyon, tarım, sosyal güvenlik, sağlık, kültür, bilim ve turizm gibi tüm alanlarda gelişmeye devam etmektedir. Nitekim geçmişten günümüze iki ülke arasındaki ilişkilerin temelini oluşturan çok sayıda anlaşma imzalanmıştır.

İki ülke arasında her düzeyde diplomatik temaslar ve ziyaretler uzunca bir süredir düzenli ve sık aralıklarla gerçekleştirilmektedir (Allahverdiyev ve Göycaylı, 1996).

Türkiye 2000 yılında Azerbaycan'ın en büyük ikinci ithalat pazarı konumunda idi. Bu yılda, Azerbaycan'ın toplam ithalatının %11'i ve toplam ihracatının %6'sı Türkiye ile gerçekleştirilmiştir. 1991 yılından itibaren gelişen siyasi ve ekonomik ilişkilere paralel olarak Azerbaycan – Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacmi sürekli bir artış sergilemektedir (Allahverdiyev ve Göycaylı, 1996).

Ancak 1998 Rusya krizi sonrası Rublenin devalüasyonunun etkisiyle Rus malları Azerbaycan pazarında mutlak fiyat avantajı elde etmiş ve bu mallar Azerbaycan'da fiyatlar genel düzeyinde önemli bir kriter haline gelmiştir. (Swietochowski, 1988). Bu gelişmeler sonucunda Türk mallarına olan talep azalmıştır. Bu durum Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk firmalarını da doğrudan etkilemiştir (Resulzade, 1990). Tüm bu sebeplerle, 1999 yılında Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacmi önceki yıllara görece düşük seviyede kalmıştır. 1996, 1997 ve 1998 yıllarında Azerbaycan'ın en büyük mal ithalat pazarı Türkiye

iken, 1999 ve 2000 yıllarında Türkiye, Rusya'dan sonra ikinci sırada yer almıştır. Türkiye'den Azerbaycan'a ihracatın azalmasındaki en önemli etkenlerden biri de üstlenilen taahhüt işlerinin tamamlanmış olmasıydı. Özellikle türk inşaat firmaları tarafından üstlenilen projeler büyük ölçüde tamamlanmış ve yeni büyük projelere başlanmamıştır. Bununla birlikte, 2001 ve 2002 yıllarında Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı yeniden artmaya başlamıştır (Swietochowski, 1988).

Tablo 2 ve grafik 8 de 1997 – 2020 yıllarında Türkiye ile Azerbaycan arasında gerçekleşen dış ticaret hacmi gösterilmiştir. Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen ticaret hacmi 1997 yılında 220.984,9 milyon dolar iken 2020 yılında bu rakam 4.160.824,6 dolar olduğu görülmektedir. İki ülke arasındaki dış ticaret hacmine bakıldığında 2008 – 2009 yılında gerçekleşen ekonomik kriz dışında 2005 yılından itibaren ülkeler arasındaki dış ticaret hacminin hızla büyüdüğü, 27 kat arttığı görülmüştür. Azerbaycanın 2020 yılında diğer ülkeler ile gerçekleştirilen toplam ihracatında 2.6 milyar dolar ile Türkiye 2.sırada yer almaktadır. Bu durum ithalat verilerinde de kendini göstermektedir. 2020 yılında gerçekleşen toplam ithalattaki payı 1.6 milyar dolar ile Türkiye 2.sıradadır. Tabloda gösterilen verilere bakıldığında dış ticarette iki ülke lehine bir ticaret sapması oluşmuş ve bu sapma Azerbaycanın lehine gelişmiştir.

Tablo 2: Azerbaycan ve Türkiye Arasında 1995-2019 Yıllarında Gerçekleşen Dış Ticaret Hacmi (Milyon $)

Yıllar	Azerbaycan'ın İhracatı	Azerbaycan'ın İthalatı	Dış Ticaret Hacmi
1997	41.283,1	179.701,8	220.984,9
1998	135.837,8	219.688,8	355.526,6
1999	69.086,8	142.990,7	212.077,5
2000	104.981,0	128.502,6	233.483,6
2001	67.381,6	148.167,4	215.549
2002	83.396,5	156.218,7	239.615,2
2003	107.036,0	195.252,0	302.288
2004	182.621,6	224.967,8	407.589,4
2005	275.959,3	313.001,6	588.960,9
2006	388.144,8	385.040,2	773.185
2007	1.056.323,0	624.572,5	1.680.895,5
2008	626.157,2	807.168,9	1.433.326,1
2009	107.620,0	906.984,2	1.014.604,2
2010	170.893,7	771.442,4	942.336,1
2011	455.761,0	1.302.443,1	1.758.204,1
2012	600.025,1	1.520.405,1	2.120.430,2

2013	525.985,8	1.463.804,9	1.989.790,7
2014	502.492,8	1.286.641,4	1.789.134,2
2015	1.477.256,7	1.171.385,4	2.648.642,1
2016	1.185.663,1	1.181.578,1	2.367.241,2
2017	1.393.786,1	1.273.792,6	2.667.578,7
2018	1.825.980,2	1.576.829,1	2.367.241,2
2019	2.862.694,6	1.646.801,5	4.509.496,1
2020	2.597.776,6	1.563.048,0	4.160.824,6

Kaynak: https://www.stat.gov.az/

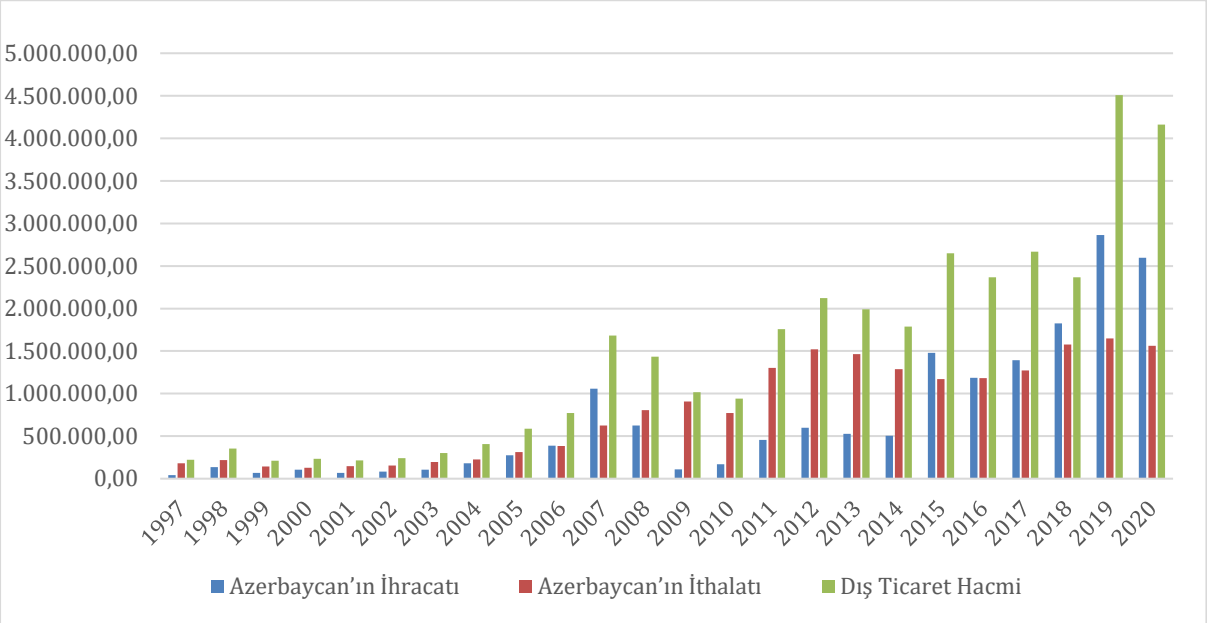

Grafik 8: Azerbaycan ve Türkiye Arasında 1995-2019 Yıllarında Gerçekleşen Dış Ticaret Hacmi (Milyon $)

Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithal ettiği başlıca mallar motorin, pamuk, ham petrol, polietilen, deri, alkollü içecekler, ham alüminyum, benzindir. Türkiye'nin Azerbaycan'a ihraç ettiği mallar ise kimyasal mallar, ara mallar ve tarım ürünlerinden oluşmaktadır (Aras, 2003).

1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur (Ülkü, 2000). Siyasi bağımsızlığın güçlendirilmesi ancak ekonomik bağımsızlığın güçlendirilmesiyle mümkündür. Bu nedenle, Türkiye ekonomik kaynaklarını, uluslararası finans ve serbest piyasa ekonomisi deneyimini Azerbaycan'ın yararına sunmuştur. Bu amaçla, ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin ilk Türkiye - Azerbaycan anlaşması 01.11.1992 tarihinde imzalanmıştır. Bu anlaşma sonucunda Türk işadamlarının Azerbaycan ile temas ve

ziyaretleri başlatılmış, fuar ve benzeri faaliyetler teşvik edilmiş ve ulaştırma ve haberleşme, inşaat ve petrol arama gibi sanayinin birçok dalında işbirliği yapılmıştır. Diğer alanlarda olduğu gibi Türkiye bu alanda da iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin yaygın ve hızlı bir şekilde gelişmesi için imkanlarını Azerbaycan'ın yararına seferber etmiştir (Allahverdiyev ve Göycaylı, 1996).

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ortak dil, tarih ve birlik kültürü bu iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin genişlemesinde önemli bir faktördür (Aliyarov ve Mahmudov, 1989). Nitekim Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra başlayan dış ticaret hacmi, Azerbaycan'da yatırım yapan türk şirketi sayısı ve yatırım tutarları sürekli olarak artım sergilemiştir (Ülkü, 2000). Türk şirketleri, Azerbaycan halkının inşaat, haberleşme, petrol, ulaşım, bankacılık ve gıda gibi önemli sektörlerdeki ihtiyaçlarını karşılamasına yardımcı olmaktadır (Aras, 1998). Ayrıca, "*iki ülke arasındaki yatırımların karşılıklı teşviki ve korunmasına ilişkin anlaşma ve çifte vergilendirmenin önlenmesine ilişkin anlaşma da dahil olmak üzere ekonomik ve ticari alanda birçok anlaşma ve protokol imzalanmıştır*" (Abbaslı, 2001).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AMPİRİK ANALİZ

Ampirik analiz kısmında Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkilerinin mevcudiyeti ve niteliği deneysel metotlarla (ekonometrik testlerle) analiz edilmiştir.

4.1. AMAÇ VE KAPSAM

4.1.1. Amaç

Dış ticaret, ülkelerin ekonomik kalkınmaları için önemli gelir/gider kalemi, başat bir ekonomik faaliyet bileşeni ve başlıca makroekonomik dinamiktir. Bu sebeple, dış ticaret hacmi de önemli bir makroekonomik değişkendir. Nitekim dış

ticaret hacmi ve dış ticarete ilişkin tüm diğer faaliyetler ülkelerin makroekonomik performanslarını ciddi ölçüde etkileme potansiyeline sahiptir.

Dış ticaretin temelini ithalat ve ihracat oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bir yandan ülkelerde üretilen malların diğer ülkelere pazarlanmasına imkân verirken diğer yandan da ülkenin ihtiyaç duyduğu ve dahili imkanlar ile yeterince sahip olamadığı mal/hizmetlerin tedarik edilmesini mümkün kılar. Tüm bu faaliyetler ise ülkelerin tüm diğer makroekonomik unsurlar gibi büyüme performansını da yakından ilgilendirir. Nitekim günümüzde Almanya, Japonya gibi birçok gelişmiş ekonomi hem mevcut ekonomilerinin büyüklüklerini hem de büyüme performanslarını ve büyümenin sürdürülebilirliğini önemli ölçüde dış ticaret faaliyetlerine borçludur.

Genlede ülkeler dış ticaret faaliyetlerini birden fazla ülke ile gerçekleştirir. Farklı ülkeler ile gerçekleştirilen dış ticaret faaliyetleri taraf ülkelerin makroekonomik dinamiklerine farklı nitelik ve nicelikte etkide bulunabilir. Bazı ülkeler arasındaki dış ticaret faaliyetleri çok çeşitli sebeplerle oldukça gelişmiş iken bu ikili dış ticaret ilişkilerinden bazıları ise görece zayıf bir nitelik arz eder.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Azerbaycan'ı ilk tanıyan ülke Türkiye olmuş ve bu tarihten itibaren iki ülke arasında ilişkiler başlamıştır.Türkiye ile Azerbaycan arasında gerçekleşen dış ticaret faaliyetleri coğrafi, tarihsel, sosyolojik, politik ve ekonomik birçok sebeple görece gelişmiş bir nitelik arz etmektedir. İki ülke arasındaki ilişkilerin her iki taraf için de kazançlı bir durum oluşturduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkilerden birinin de dış ticaret faaliyetlerinin Azerbaycan ve Türkiye'nin makroekonomik unsurlarını iyileştirmesi olması beklenir. Bu makroekonomik unsurlardan biri de söz konusu ülkelerin büyüme performanslarıdır.

Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkilerinin analiz edilmesi için ampirik analiz kullanılmıştır. Bu kapsamda, temel olarak, Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkilerinin (bu potansiyel etkinin istatistiki olarak anlamlılığının, yönünün ve niceliksel büyüklüğünün) analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Nitekim analizin araştırma soruları şunlardır: (i) "*Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi mevcut mudur?*" (ii) "*Bu etkinin mevcudiyeti halinde etkinin yönü ve rakamsal büyüklüğü ne şekildedir?*"

Çalışmada, yukarıdaki araştırma sorularına hem ampirik analiz hem de betimsel analiz yöntemleri ile cevap aranmıştır.

4.1.2. Kapsam

Ampirik analizde Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkilerinin analiz edilmesi amaçlanmış olup diğer ülkeler ile gerçekleşen dış ticaret ise çalışmanın dışında tutulmuştur. Ayrıca Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin her iki ülkenin değil yalnızca Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkileri analiz edilmiştir. Veri kısıtı sebebi ile 1997 – 2020 dönemi incelenmiştir.

4.2. METODOLOJİ

Bu çalışmada Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyüme performansı üzerindeki olası etkilerinin (bu potansiyel etkinin istatistiki olarak anlamlılığı, yönü ve büyüklüğünün) ampirik olarak sınanması amacıyla En Küçük Kareler zaman serisi regresyon yöntemi uygulanmıştır.

Zaman serisi, eşit zaman aralığında alınan gözlemlerin toplamıdır. Bir zaman serisi, belirli, tanımlanmış ve sıralı bir zaman aralıkları sırasında belirli bir değişken için elde edilen gözlemler veya veriler topluluğudur. Zaman serisi modellerinde, bir değişkenin gözlemleri eşit zaman aralıklarına karşı kaydedilir. Zaman serisi uzun olduğunda, zaman serisi analizi daha doğru sonuçlar verir. Ancak zaman serisi veri analizinde kısa, orta ve uzun vadeli tahmin yöntemleri bulunmaktadır. Veri seti için uygun zaman serisi yönteminin uygulanması analizin doğruluğunu artırmaktadır (Illukkumbura, 2021: 1 – 2).

Zaman serisi modelleri, değişkenlerin geçmiş davranışlarının incelenmesinde faydalıdır. İş veya ekonomi ile ilgili değişkenlerin davranışını tahmin etmek için kullanılabilir. Zaman serisi modelleri, politika kararını ve gelecek planlamasını formüle etmek için de kullanılabilir. Ayrıca, iki veya daha fazla zaman serisinin karşılıklı bağımlılıklarını belirlemek için de kullanılabilirler. Zaman serisi veri analizi, bir zaman serisi değişkenindeki temel kuvvetleri ve yapıları belirlemek ve tahmin amacına uygun bir model belirlemek (saptamak) için önemlidir. Bir zaman serisinin gelecekteki değeri, şimdiki ve geçmiş gözlemler kullanılarak tahmin edilebilir (Illukkumbura, 2021: 2).

Regresyon analizi ise değişkenler arasındaki ilişkiyi kurmak için istatistiksel bir yöntemdir. Regresyon analizi, Mühendislik, Fizik ve Kimya Bilimleri dahil olmak üzere hemen hemen tüm bilim alanlarında çok sayıda uygulamaya sahiptir: Ekonomi, Yönetim, Sosyal, Yaşam ve Biyoloji Bilimleri. Aslında, regresyon analizi pratikte en sık kullanılan istatistiksel teknik olabilir (Mahaboob vd., 2018: 518).

GSYH, istihdam, işsizlik, para arzı veya devlet açıkları gibi, zaman serisi verileri belirli bir süre boyunca toplanır. Bu tür veriler düzenli aralıklarla - günlük (örneğin hisse senedi fiyatları), haftalık (örneğin para arzı), aylık (örneğin işsizlik oranı), üç aylık (örneğin GSYH) veya yıllık (örneğin hükümet bütçesi) toplanabilir. Bu veriler nitelik olarak nicel (örneğin fiyatlar, gelir, para arzı) veya niteliksel (örneğin erkek veya kadın, çalışan veya işsiz, evli veya bekar, beyaz veya siyah) olabilir. Regresyon analizi, açıklanan veya bağımlı değişken olarak adlandırılan bir değişken ile bağımsız veya açıklayıcı değişkenler olarak adlandırılan bir veya daha fazla değişken arasındaki ilişkinin incelenmesiyle ilgilidir. Çoklu doğrusal regresyon ise bağımlı değişkenin davranışını açıklamak için birden fazla bağımsız veya açıklayıcı değişkenin kullanıldığı bir regresyondur (Gujarati, 2010). En Küçük Kareler yöntemi en yaygın kullnılan regresyon modellerindendir. Bu çalışmada kullanılan yöntem En Küçük Kareler zaman serisi çoklu regresyon analizidir.

4.3. EKONOMETRİK MODEL VE VERİ

4.3.1. Ekonometrik Model

Ampirik analizde Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkileri (bu potansiyel etkinin istatistiki olarak anlamlılığı, yönü ve niceliksel büyüklüğü) analiz edilmiştir. Bu kapsamda En Küçük Kareler zaman serisi çoklu regresyon analizine başvurulmuş olup kurulan ekonometrik model aşağıdaki gibidir:

$$GSYH = \alpha + \beta_1 FT + \beta_2 CAB + \beta_3 FDI + \beta_4 LF + \beta_5 PG + \beta_6 RIR + \epsilon_t$$

Ampirik analizde kullanılan veriler yıllık olup verilerin mevcudiyeti dahilinde 1997 (dahil) ve 2020 (dahil) arası periodu kapsamaktadır. Analizin bağımlı değişkeni Azerbaycan'ın GYSH'sındaki yıllık büyüme oranı (GSYH) olup bu veri Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir (Dünya Bankası, 2021a). Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacmine ilişkin seri (FT) ise TÜİK'den alınmıştır (TÜİK, 2021). Cari açık (CAB), doğrudan yabancı yatırımlar (FDI), toplam işgücü

(LF), nüfus artış oranı (PG) ve reel faiz oranı (RIR) verileri de Dünya Bankası veri tabanından elde edilmiştir (Dünya Bankası, 2021b).

4.3.2. Betimleyici İstatistikler

Ekonometrik modelde kullanılan serilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler aşağıda yer alan Tablo 2'de yansıtılmıştır:

Tablo 3: Serilere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	GSYH	FT	CAB	FDI	LF	PG	RIR
Ortalama	8.034284	1.44E+09	3.725793	15.49763	4521929.	1.100699	12.13893
Medyan	6.621708	1.55E+09	2.692680	7.893623	4396942.	1.001764	10.28335
Maksimum	34.46621	3.29E+09	33.67854	55.07030	5103475.	2.099854	47.99945
Minimum	-4.309989	2.92E+08	-30.68844	2.464289	4186130.	0.746174	-6.414370
Std. Sapma	9.480388	9.68E+08	19.26662	15.20145	325942.0	0.354485	12.33848
Çarpıklık	1.351971	0.320664	-0.332391	1.517588	0.578482	1.735912	0.896054
Basıklık	4.471953	1.976774	2.099183	4.346729	1.793275	5.667330	4.069347
Jarque-Bera	9.477945	1.458292	1.253406	11.02597	2.794750	19.16821	4.355153
Olasılık	0.008748	0.482321	0.534351	0.004034	0.247245	0.000069	0.113316

Betimleyici istatistikler verilere ilişkin temel göstergeleri yansıtır ve veriler hakkında genel bilgi sağlar. Tablo 2'de Azerbaycan'a ilişkin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH), Azerbaycan'ın Türkiye ile olan Dış Ticaret Hacmi (FT), cari işlemler dengesi (CAB), doğrudan yabancı yatırımlar (FDI), İş Gücü (LF), nüfus artışı (PG) ve reel faiz oranı (RIR) gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde, analiz kapsamında bağımlı değişken olarak kullanılacak olan GSYİH'nın en yüksek değerinin 34.46 ve en küçük değerinin ise -4.30 olduğu görülmektedir.

Aşağıda ise serilere ilişkin göreseller yer almaktadır. Serilerin görsel sunumları, durağanlıkları ve muhtemel kırılmalar hakkında bir ön fikir sağlamaktadır.

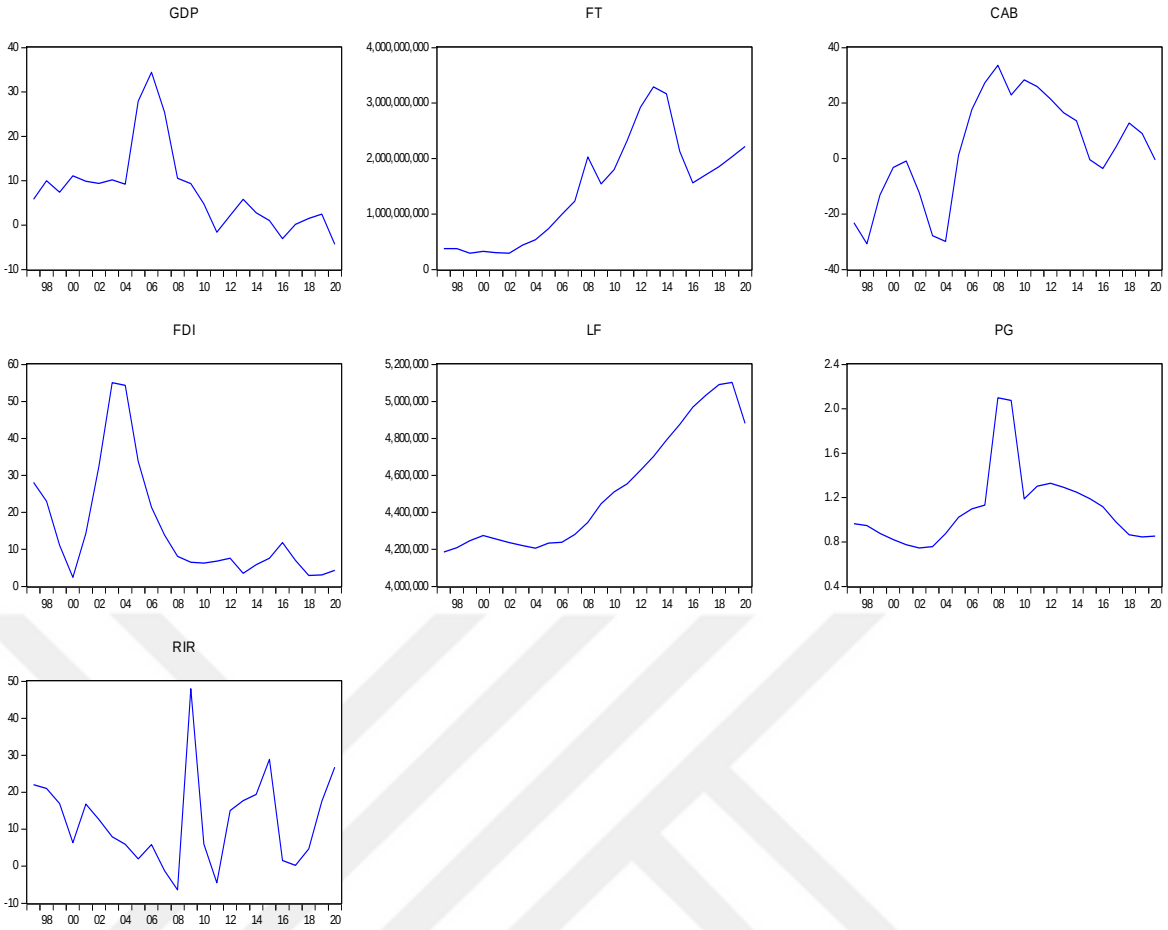

Kaynak: Dünya Bankası, 2021a & 2021b; TÜİK, 2021.

Yukarıda yer alan görsel incelendiğinde, Azerbaycan'da büyüme oranının 2007'de zirve yaptığı ve 2020'ye dek düşüş trendi sergilediği görülmektedir. Diğer yandan, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dış ticaret hacminin 1997'den 2013'e kadar hızlı bir artış trendi sergilediği, 2017'deki çöküşten sonra ise tekrar artışa geçtiği görülmektedir.

Cari işlemler dengesi, net mal ve hizmet ihracatı, net birincil gelir ve net ikincil gelirin toplamıdır (Dünya Bankası, 2021b). Görsel incelendiğinde bu serinin 2008'de zirve yaptığı fakat bu tarihten itibaren tekrar düşüşe geçtiği görülmektedir. Bununla birlikte, doğrudan yabancı yatırımların Azerbaycan'da 2003'te zirve yaptığı, bu tarihten 2008'e hızlı bir düşüş yaşadığı ve 2009'dan itibaren yatay bir seyir izlediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, grafikte Azerbaycan'ın işgücünün 2005'ten 2019'a kadar yükseliş trendinde olduğu, Covid - 19'un patlak verdiği 2020 yılında ise düşüşe geçtiği gözlemlenmektedir. Azerbaycan'da yıllık nüfus artış hızının ise 2008 – 2009'daki hızlı artış dışında istikrarlı bir seyir izlediği söylenebilir. Son

olarak, Azerbaycan'da reel faiz oranlarının ekonomik konjonktüre göre dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir.

4.4. AMPİRİK BULGULAR

4.4.1. Korelasyon Analizi

Ampirik analiz kapsamında ilk olarak serilere (bağımsız değişkenlere) ilişkin korelasyon analizi gerçekleştirilmiştir. Bağımsız değişkenlere ilişkin korelasyon analizi sonuçları Tablo 3'de gösterilmektedir:

Tablo 4: Değişkenlere İlişkin Korelasyon Analizi Sonuçları

	GDP	**FT**	**CAB**	**FDI**	**LF**	**PG**	**RIR**
GDP	1						
FT	-0.43	1					
CAB	0.06	0.66	1				
FDI	0.37	-0.60	-0.67	1			
LF	-0.64	0.69	0.31	-0.59	1		
PG	0.01	0.46	0.64	-0.34	0.02	1	
RIR	-0.21	0.07	-0.17	-0.14	0.06	0.14	1

Yukarıda yer alan Tablo 3 incelendiğinde bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon 0.80 ve üzeri olmadığından dolayı bu bağımsız değişkenlerle oluşturulacak modelde çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığı görülmektedir.

4.4.2. Birim Kök Testi

Yapılan analizlerde zaman serisi kullanılıyorsa,öncelikle serilerin durağanlıklarına dikkat edilmesi gerekir. Modellere ilişkin gerçekleştirilen tahminlerde durağan olmayan seriler kullanıldığı zaman, sapmalı sonuçlara ve sahte regresyon sorununa yol açmaktadır (Tarı,2005; 393). Sahte regresyonlarda çıkan sonuçların R2 değeri yüksek olmakta ve t istatistikleri anlamlı ancak iktisadi açıdan

olumsuz sonuçlar göstermektedir(Enders,1995;216). Ekonometriciler böyle sorunlara karşı başedebilmek için birim kök testlerini geliştirmişlerdir. Bu testler arasında en çok kullanılanları ve en eskileri Genişletilmiş Dickey-Fuller(ADF) ve Phillips-Perron (PP) testleridir. Sonradan çıkan birim kök testleri, kendisinden önce gelen testlerdeki eksikleri ya da sorunları gidermek için geliştirilmiştir.

Korelasyon analizini takiben tüm serilerin durağanlığını ve birim kök test etmek için geleneksel birim kök testlerinden ADF ve PP testleri kullanılmıştır. Uygulanan birim kök testlerinin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H_0: Seride birim kök vardır (Seri durağan değildir).

H_1: Seride birim kök yoktur (Seri durağandır).

Tablo 5: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

Sabitli ve Trendli Model Sonuçları				
	ADF test ist.	**Olasılık**	**PP test ist.**	**Olasılık**
GSYH	-2.530	0.311	-2.216	0.459
Δ GSYH*	-3.544	0.059	-3.377	0.080
lnFT	-0.977	0.927	-1.326	0.854
Δ lnFT*	-3.379	0.080	-3.379	0.080
CAB	-2.484	0.331	-1.392	0.835
Δ CAB*	-3.326	0.088	-3.431	0.072
FDI	-4.366	0.011	-2.113	0.5120
lnLF	-1.981	0.578	-1.634	0.746
Δ lnLF*	1.175	0.069	1.1756	0.059
PG	-1.955	0.302	-1.959	0.301
Δ PG*	-4.701	0.001	-5.253	0.000
RIR	-4.530	0.001	-4.744	0.001

Not: "*" Serinin farkında durağan olduğunu aksi takdirde serinin seviyesinde durağan olduğunu göstermektedir. "ln" ilgili serinin doğal logaritmasının alınmış halini yansıtmaktadır.

Değişkenlere ilişkin gerçekleştirilen ADF ve PP birim kök test sonuçları incelendiğinde, seride birim kökün var olduğunu yani serinin durağan olmadığını gösteren sıfır hipotezi GSYH, lnFT, CAB, lnLF ve PG değişkenlerinde reddedilememiştir. Bu sebeple, bu değişkenler modelde birinci farkı alınmak suretiyle, diğer bir ifadeyle "*durağanlaştırılarak*" kullanılmıştır.

4.4.3. Otokorelasyon Testi

Otokorelasyon testi kapsamında otokorelasyonun varlığına ilişkin Breusch-Godfrey Seri Korelasyon LM (Lagrange Çarpanı) Testi kullanılmıştır. Breusch Godfrey (LM) testi yüksek dereceden otokorelayson testine imkan sağlayan ve doğrusallık şartını barındıran parametrik bir testtir. Bu test ki-kare dağılımına sahiptir. LM testinde incelenen otokorelasyonun derecesi, serbestlik derecesi ile aynıdır (Breusch, 1979: 334-335; Godfrey, 1978: 1294-1301).

Bu çalışmada kurulan modelin hata terimlerinde otokorelasyonun olup olmadığına ilişkin hipotezler şu şekilde oluşturulur:

H_0: Modelin hata terimlerinde otokorelasyon yoktur.

H_1: Modelin hata terimlerinde otokorelasyon vardır.

Gerçekleştirlen otokorelasyon testi sonuçları aşağıda yer alan Tablo 5'te yansıtılmıştır:

Tablo 6: Breusch-Godfrey Seri Korelasyon LM Testi Sonuçları

F-İstatistiği	0.659710	**Prob. F (4,12)**	0.6316
LM	4.146045	**Prob. Chi-Square (4)**	0.3866

Yukarıdaki tabloda Breusch-Godfrey LM testi sonuçları incelendiğinde F ve X^2 (Ki-Kare) olasılık değerinin %10'dan büyük olmasından dolayı otokorelasyonun olmadığına dair temel hipotez olan sıfır hipotezi (H_0) reddedilememektedir. Dolayısıyla modelde otokorelasyon olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

4.4.4. Değişen Varyans Testi

Klasik doğrusal analizlerde kullanılan En Küçük Kareler(EKK) tekniğinin başlıca hipotezlerinden birisi sabit varyans varsayımıdır.Analizde kullanılan bağımlı değişkenin birim değeri sabit kalırken bağımsız değişkenlerin birim değerleri değişken varsayılmakta ve istatistik alanında bu hipoteze *sabit varyans* adı verilmektedir (Gujarti, 1995: 73; Orhanbilge, 2000: 69; Tarı, 2006: 101).

Sabit varyans varsayımının bozulması durumunda ortaya çıkan probleme *değişen varyans* adı verilmektedir. Değişen varyans, regresyon analizinde istenmeyen bir durumdur. Bu durumda regresyon modelinin hatalarının varyansı sabit kalmayıp, azalan, artan ve ya dalgalanan bir dağılım sergilemektedir (Gujarti, 1999; 69). Literatürde değişen varyansı tespit etmek için farklı istatistik testler bulunmaktadır. (Gujarti, 1995; Green, 1994; Pindyek ve Rubinfed, 1991; Tarı, 2006; Webster, 1995, Yamak ve Köseoğlu, 2006). Bu testler şunlardır: *Grafik yöntemi, Park testi, Goldfeld-Quandt testi, Glejser testi, Spearman sıra korelasyon testi, Breusch-Pagan-Godfrey testi ve White testi*. Bu çalışmada araştırmacılar tarafından en yaygın kullanılan *White testi* kullanılmıştır.

Oluşturulan modelin hata terimleri normal dağılıma ve sıfır ortalamaya sahipse, birbirini takip eden hata terimleri arasında otokorelasyon ilişkisi yoksa ve son olarak sabit varyansa sahipse bu süreç, beyaz gürültü olarak adlandırılmaktadır. Beyaz gürültü sürecinin tamamlanabilmesi için gerekli olan son sınama ise modelde değişen varyans sorununun olup olmadığına ilişkin White Testi'dir. Modelin değişen varyans içerip içermediğine dair hipotezler aşağıdaki şekildedir:

H_0: Hata terimleri değişen varyanslı değildir.

H_1: Hata terimleri değişen varyanslıdır.

Değişen Varyans Testi (White Testi) sonuçları aşağıda yer alan tablo 6'te yansıtılmıştır:

Tablo 7: White Testi Sonuçları

F-İstatistiği	2.188085	**Prob. F (6,16)**	0.1088
White Test Değeri	10.36633	**Prob. Chi-Square (6)**	0.1100

Ekonometrik modele ilişkin White değişen varyans sınamasında 6 serbestlik derecesi ve 0.10 anlamlılık düzeyinde tüm olasılık değerleri %10'un üzerinde olduğundan değişen varyansın olmadığına dair temel hipotez olan sıfır hipotezi (H0) reddedilememektedir. Başka bir ifadeyle modelde değişen varyans yoktur.

4.4.5. Normal Dağılım Testi

Modelden elde edilen hata terimlerinin normal dağılım sergileyip sergilemediklerinin test edilmesi gerekmektedir. Bunun için alan yazında yaygın olarak kullanılan normallik dağılımına ilişkin Jargue-Bera istatistiğinin hesaplanması gerekmektedir. Normal dağılmış bir hata teriminde çarpıklık (skewness) değeri S = 0 ve basıklık (kurtosis) değeri ise K = 3'tür. Çarpıklık ölçüsü değişkenin dağılımının simetriden sapmasını gösterirken, basıklık ölçüsü dağılımın normal dağılıma göre basık olup olmadığını ifade eder. Jargue-Bera test istatistiğine ait olasılık değerinin 0.10'dan büyük ve 1'e yakın değerler alması modele ilişkin hata terimlerinin normal dağıldığına işaret eden diğer göstergelerdir. JB test istatistiğinin hipotezleri aşağıdaki gibidir;

H_0: Modelin hata terimleri normal dağılım sergilemektedir.

H_1: Modelin hata terimleri normal dağılım sergilememektedir.

Modele ilişkin normal dağılım testi sonuçları aşağıda yer alan Grafik 8 ve Tablo 7'de yansıtılmıştır:

Grafik 9: Normal Dağılım Testi Grafiği

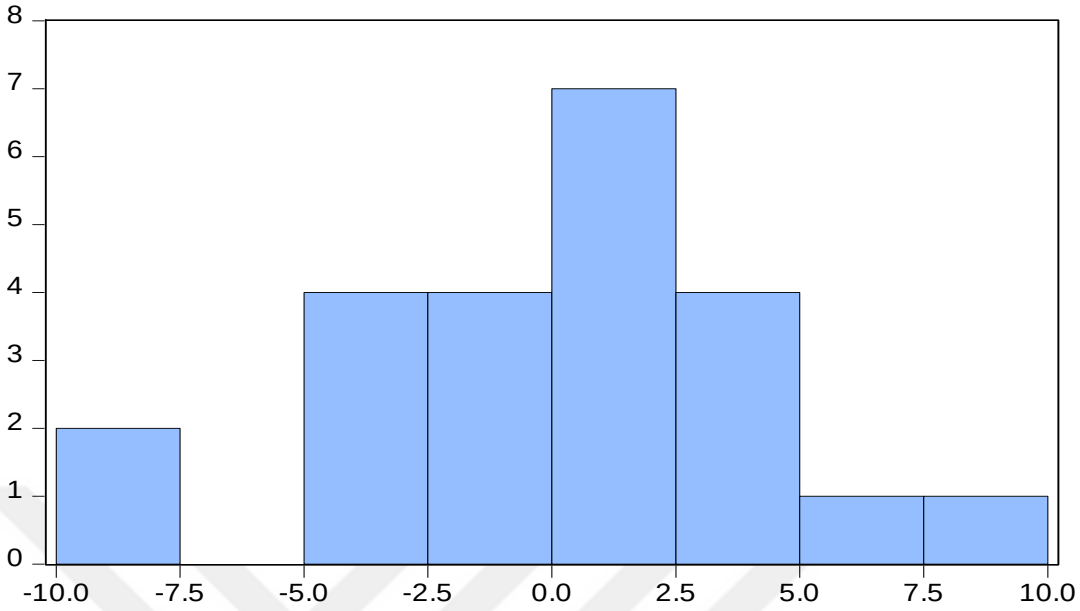

Tablo 8: Normal Dağılım Testi İstatistikleri

Çarpıklık (S)	-0.2468
Basıklık (K)	2.8203
Jarque – Bera İstatistiği	0.2644
Jarque – Bera prob. Değeri	0.8761

Yukarıda yer alan Tablo 7 incelendiğinde hem çarpıklık hem de basıklık değerinin ifade edilen değerlere yakın olduğu (s = -0.2468 ve k = 2.8203) anlaşılmaktadır. Ayrıca, Jargue-Bera test istatistiğine ait olasılık değerinin ise 0.8761 olmasının H_0 temel hipotezinin reddedilemeyeceğini, modele ait hata terimlerinin normal dağıldığını göstermekte olduğu tespit edilmiştir. Nitekim normal dağılmış bir değişken için çarpıklık değerinin 0 ve basıklık değerinin ise 3 olması beklenir. Jarque - Bera normallik testi ise çarpıklık ve basıklığın sırasıyla 0 ve 3 olduğu ortak hipoteze ilişkin bir testdir. Bu durumda JB istatistiği değerinin de 0 olması beklenir. Jarque - Bera istatistiğinin değeri sıfıra yakınsa ve gerçekleşecek olan prob. değeri yüksekse, normallik varsayımı reddedilemez (Gujarati, 2004: 149).

Gelinen noktada, Azerbaycan'nın büyümesinin belirleyicilerini tespit etmek için oluşturulan modelin otokorelasyon ve değişen varyans içermediği ve modele

ilişkin hata terimlerinin normal dağıldığı belirlenmiştir. Bu aşamadan sonra nihai modele ilişkin sonuçlar elde edilmiştir.

4.4.6. Nihai Model Bulguları

Diyagnostik testlerin uygulanmasını takiben elde edilen nihai model sonuçları aşağıda yer alan Tablo 8'de yansıtılmıştır:

Tablo 9: Nihai Model Tahmini Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t İstatistiği	Olasılık
dlnFT	15.157	6.992	2.167	0.045
dCAB	0.301	0.102	2.934	0.009
FDI	0.090	0.074	1.219	0.240
dlnLF	271.864	101.303	2.683	0.016
PG	-12.921	3.975	-3.250	0.005
RIR	0.454	0.127	3.573	0.002
C	3.901	4.207	0.927	0.367
R Kare	0.628			
Düzeltilmiş R Kare	0.6144			
F İstatistiği	4.513			
Olasılık (F İstatistiği)	0.0007			

Yukarıda yer alan Tablo 8'de Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaret hacminin Azerbaycan'ın büyümesi üzerindeki olası etkilerini (bu potansiyel etkinin istatistiki olarak anlamlılığını, yönünü ve niceliksel büyüklüğünü) tespit etmek için oluşturulan modele ilişkin nihai sonuçlar yer almaktadır.

Modele ilişkin sonuçlar incelendiğinde bağımlı değişkende ortaya çıkan değişmelerin, modelde yer alan açıklayıcı değişkenler tarafından hangi oranda açıklandığını gösteren R^2 (uyum iyiliği katsayısı) değerinin yaklaşık % 62 olduğu görülmektedir. Ayrıca, elde edilen modelin bir bütün olarak anlamlı olup olmadığını gösteren F istatistiği olasılık değerinin de % 10 önem düzeyinde istatistiki olarak

anlamlı olduğu, diğer bir deyişle kurulan ekonometrik modelin bir bütün olarak anlamlı olduğu, dolayısıyla modelden elde edilen katsayıların yorumlanmasına geçilebileceği anlaşılmaktadır.

Nihai model sonuçlarına göre, dGSYH[2] ile dlnFT, dCAB, dlnLF, PG ve RIR arasında %10 önem düzeyinde istatistiki olarak anlamlı pozitif ilişki tespit edilirken, FDI ile istatistiki olarak anlamlı ilişki tespit edilememiştir. Başka bir ifadeyle, analizden dlnFT dCAB, dlnLF, PG ve RIR değişkenlerinin artışının dGDP'nin artışını sağladığı sonucu çıkarılmaktadır.

SONUÇ

Temelde ithalat ve ihracattan oluşan dış ticaret, bir yandan ülkelerde üretilen malların diğer ülkelere pazarlanmasına imkân verirken diğer yandan da ülkenin ihtiyaç duyduğu ve dahili imkanlar ile yeterince sahip olamadığı mal/hizmetlerin tedarik edilmesini mümkün kılar. Diğer yandan, dış ticaret faaliyetleri ülke ekonomileri için önemli bir gelir / gider kalemi olmanın yanında temel bir ekonomik faaliyet bileşeni, başat bir makroekonomik dinamiktir. Bu sebeple, bir ülkenin dış ticaret hacmi de önemli bir makroekonomik değişken konumundadır. Nitekim dış ticaret hacmi ve dış ticarete ilişkin tüm diğer faaliyetler ülkelerin makroekonomik performanslarını ciddi ölçüde etkileme potansiyeline sahiptir. Günümüzde; Almanya, Japonya, Güney Kore gibi birçok gelişmiş ekonomi hem mevcut ekonomilerinin büyüklüklerini hem de büyüme performanslarını ve büyümenin sürdürülebilirliğini önemli ölçüde dış ticaret faaliyetlerine borçludur.

Dünyada her ülke dış ticaret faaliyetlerine çeşitli seviyelerde konu olur ve ülkeler dış ticaret faaliyetlerini genelde birden çok ülke ile gerçekleştirir. Farklı ülkeler ile gerçekleştirilen dış ticaret faaliyetleri, dış ticarete taraf ülkelerin makroekonomik dinamiklerine farklı nitelik ve nicelikte etkide bulunabilir. Diğer taraftan, bazı ülkeler arasındaki dış ticaret faaliyetleri çok çeşitli sebeplerle oldukça gelişmiş iken bazıları ise görece zayıf bir nitelik arz eder. Türkiye ile Azerbaycan

[2] "d" ifadesi söz konusu serinin farkının alındığını göstermektedir. Dbirim kök analizleri neticesinde durağan olmadığı tespit edilen serilerin durağanlaştırılması için farkı alınmış ve bu seriler modele bu şekilde dahil edilmiştir.

arasında gerçekleşen dış ticaret faaliyetleri ise coğrafi, tarihsel, sosyolojik, politik ve ekonomik birçok farklı unsur neticesinde görece gelişmiş bir nitelik arz etmektedir. Bu faaliyetlerden her iki tarafında fayda sağladığı aşikardır. Nitekim dış ticaret faaliyetleri temelde "*gereklilik dereceleri*" ölçüsünde vuku bulur ve mübadeleye konu olan her iki tarafın da gereksinimlerini karşılaması anlamında dış ticaretin çok çeşitli açılardan faydalı olması beklenir. Bu faydalardan birinin de dış ticaret faaliyetlerinin Azerbaycan ve Türkiye'nin makroekonomik unsurlarını iyileştirmesi olması oldukça olasıdır. Bahsi geçen makroekonomik unsurlardan biri de ticarete taraf ülkelerin ekonomik büyüme performanslarıdır.

Dış ticaretin gelişmesiyle birlikte bu makroekonomik dinamiğin ekonomik büyüme üzerindeki olası etkileri bilimsel araştırmalarda sıkça tartışma konusu olmuştur. Bu sebeple, dış ticaret faaliyetlerinin – hem ithalatın hem de itracatın – ülkelerin ekonomik büyümesine olası etkilerini inceleyen çalışmalar ilgili literatürde geniş bir yer kapsamaktadır.

Diğer yandan, dış ticaretin ortaya çıkışı ve gelişimi bir ölçüde ekonomik büyüme ile yakından ilişkilidir; bir bakıma, dış ticaret bir ülkenin ekonomik büyümesini destekleme potansiyeline sahiptir. Bu çalışmada ise Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaterin (dış ticaret hacminin) Azerbaycan'ın ekonomik büyüme performansı üzerindeki (olası) etkileri analiz edilmiştir.

Bu amaç doğrultusunda ampirik metodoloji olarak En Küçük Kareler zaman serisi regresyon yöntemine başvurulmuştur. Nihayetinde, Türkiye ile Azerbaycan arasında gerçekleşen dış ticaretin Azerbaycan'ın ekonomik büyümesi üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuca göre, Azerbaycan ile Türkiye arasında gerçekleşen dış ticaretdeki %1'lik bir artış Azerbaycanın büyümesini %15 oranında artırmaktadır. Bunun yanı sıra kurulan ekonometrik modelde kontrol değişkenleri niteliği taşıyan cari açığın, toplam işgücü düzeyinin, nüfus artış oranının ve reel faiz oranının da Azerbaycan'ın büyümesi üzerinde pozitif etkisi vardır. Nihai model bulgularına bakıldığında, Azerbyacanın büyümesini en çok etkileyen değişkenler Azerbaycan ile Türkiye arasındaki dış ticaret ve nüfus artış oranıdır. Sonuca göre nüfus artış oranı Azerbaycanın büyümesine 271 birimlik bir etki sağlamaktadır. Azerbaycana yapılan Doğrudan Yabancı Yatırımlarla Azerbaycan'ın büyümesi arasında ise istatistiki olarak bir ilişki tespit edilmemiştir. Bunun sebebi, Azerbaycan'a doğrudan yabancı yatırımı girişi, büyük ölçüde petrol ve doğalgaz alanındaki projelere bağlı olarak gelişmesidir.

Ülkeye giren doğrudan yabancı yatırımların %90'ından fazlası petrol ve doğalgaz sektöründen kaynaklanmaktadır. Diğer sektörlerde, yatırım ortamının istenen seviyelere gelememiş olması, altyapının yetersizliği ve bürokratik sorunlar gibi nedenlerle doğrudan yabancı yatırım tutarı sınırlı kalmaktadır. Bu ise gelecekte bir Hollanda sendromuna sebebiyet verebilir.

Ayrıca Yabancı sermaye yatırımcılarının Azerbaycanda rahat bir ortamda çalışabilmesi için muhasebe, vergi, fatura ve bankacılık sistemlerinin uluslararası sisteme uyum sağlayacak düzeye getirilmesi gerekmektedir.

Dış ticaret, diğer tüm ülkeler için olduğu gibi Azerbaycan ve Türkiye için de oldukça önemlidir. Ancak, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dış ticaretin altyapı, yasal mevzuat, dış ticarete dönük sektörlerin gelişmişliği gibi yapısal bir takım sebepler neticesinde potansiyelinin oldukça altında kaldığı görülmektedir. Bu sebeple, her iki ülkenin de coğrafi, tarihsel, politik ve sosyal avantajlar tarafından doğal bir şekilde desteklenen ikili dış ticaret faaliyetlerini geliştirmek için daha ciddi adımlar atması gerekmektedir.

Azerbaycan'ın doğal kaynaklar üstünlüğüne sahip olduğu enerji sektörü ile, Türkiye'nin ağırlıklı olarak telekomünikasyon, bankacılık/sigorta, ulaştırma, gıda ticareti, tekstil, eğitim, mobilya ve inşaat malzemeleri sektörleri boyutlarında süren iki ülke ekonomik ilişkilerinde ülkeler karşılıklı avantajlar sağlamaktadır. Bu avantajlar, iki ülkenin de küresel rekabet güçlerini arttırmasına; karşılıklı ilişkilerinin ve ortak çıkarlarının öneminin ortaya koyulmasında büyük rol oynayacaktır.

Her iki ülkenin de hem fiziki hem de beşeri altyapılarını geliştirmeye dönük politikalar uygulaması, dış ticaret konusunda ikili yeni anlaşmalar imzalaması ve mevcut anlaşmaları da nitelik olarak geliştirmesi, dış ticareti kolaylaştırıcı nitelikte olan her nevi mevzuat revizyonlarını gerçekleştirmesi gibi yapısal ve uzun vadeli kazanımlara dönük önlemler alması her iki tarafın genel faydası açısından elzemdir.

KAYNAKÇA

Abbasli, N. (2001). *The Liberation Struggle in Azerbaijan.* Istanbul: Balina Publications.

Ahmad, J. ve Andy, C. C. K. (1991). Causality Between Exports And Economic Growth: Empirical Evidence From Africa. *Economics Letters*, 37, 243–48.

Ahmad, J. ve Somchai, H. (1995). Unit Roots And Cointegration İn Estimating Causality Between Exports And Economic Growth: Empirical Evidence From The ASEAN Countries. *Economics Letters*, 49, 329–34.

Aktukun, I. (1995). *How the CIS Was Reached from the USSR. Determinations for a Marxist Analysis.* Istanbul: Sorun Publications.

Aldrich, J. (2004). The Discovery of Comparative Advantage. *Journal of the History of Economic Thought*, 26(3), 379-399.

Alege, P. O. ve Ogun, T. P. (2005). Exploring The Globalization-İndustrialization Nexus For Economic Development: A Case Of Nigeria. *Selected Papers for the 2004 Annual Conference, Ibadan: Nigerian Economic Society,* 245-274.

Aliyarov, S. ve Mahmudov, Y. (1989). *Sources for the History of Azerbaijan History.* Baku: Azerbaijan University Publications.

Allahverdiyev, N. ve Goycayli, S. (1996). *Economic and Political Geography of Azerbaijan Republic.* Baku: Azerbaijan Teacher Publications.

Al-Yousif, Y. K. (1997). Exports and Economic Growth: Some Empirical Evidence From The Arab Gulf Countries. *Applied Economics*, 29, 693–97.

Aras, O. (1998). *Our Azerbaijan Case.* Istanbul: Hamle Publications.

Aras, T. R. (2003). *Foreign Politics of Ataturk.* Istanbul: Kaynak Publications.

Arnade, C. ve Utpal, V. (1995). Causality Between Productivity and Exports in Agriculture: Evidence from Asia and Latin America. *Journal of Agricultural Economics*, 46, 174–86.

Arrow, J. K. (1962). The Economic Implications of Learning by Doing. *The Review of Economic Studies,* 29(3), 155-173.

Arteaga, J. C., Mónica, L. C. ve Márcia, J. T. D. (2020). Exports to China and Economic Growth in Latin America, Unequal Effects Within The Region. *International Economics,* 164, 1–17.

Arvas, M. A. ve Torusdağ, M. (2016). İthalat ve İhracatın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *IUJEAS,* 1(2), 1-18.

Atılgan, Ö. (2011). *Türkiye'de Uygulanan Döviz Kuru Politikaları ve Reel Döviz Kurunun Dış Ticaret Dengesine Etkisi (1992-2010).* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Awokuse, T. O. (2005). Exports, Economic Growth and Causality in Korea. *Applied Economics Letters,* 12, 693–96.

Awokuse, T. O. (2006). Export-led growth and the Japanese economy: Evidence from VAR and directed acyclic graphs. *Applied Economics,* 38, 593–602.

Awokuse, T. O. (2007). Causality Between Exports, İmports, and Economic Growth: Evidence From Transition Economies. *Economics Letters,* 94, 389–95.

Aytaç, A. (2017). Ekonomik Büyüme İhracat İlişkisi: 2001-2016. *Social Sciences Research Journal,* 6(4), 214-222.

Bahmani-Oskooee, M. ve Maharouf, O. (2007). Export Growth And Output Growth: An Application Of Bounds Testing Approach. *Journal of Economics and Finance,* 31, 1–11.

Baier, S. L., Dwyer, G. P. ve Tamura, R. (2006). How important Are Capital And Total Factor Productivity For Economic Growth? *Economic Inquiry,* 44(1), 23-49.

Balassa, B. (1978). Exports and Economic Growth: Further Evidence. *Journal of Development Economics*, 5, 181–89.

Barro, J. R. ve Xavier, S. M. (1995). *Economic Growth.* New York: McGraw-Hill.

Barro, R. J. (1991). Economic Growth in a Cross Section of Countries. *Quarterly Journal of Economics,* 56(2), 407–43.

Barro, R. J. (1996). Democracy and Growth. *Journal of Economic Growth,* 1(1), 1–27.

Bassanini, A., Scarpetta, S. ve Hemmings, P. (2001). Economic Growth: The Role Of Policies And Institutions. Panel Data Evidence From OECD Countries. *Economics Department Working Papers,* 283, 1–70.

Baumol, W. (1977). *Economic TheOl'v and Operations Analvsis.* New Jersey: Prentice Hall, Englewood Cliffs.

Bayraktar, S. (2007). *1980 Sonrası Uygulanan İktisat Politikalarının Türk Dış Ticareti Üzerindeki Etkisi.* Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bayraktutan, Y. (2003). Bilgi ve Uluslararası Ticaret Teorileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Bilimler Dergisi,* 4(2), 175-186.

Becker, G. S., Murphy, K. M. ve Tamura, R. (1990). Human Capital, Fertility, And Economic Growth. *Journal of Political Economy,* 98(5), 12-37.

Becsi, Z. ve Wang, P. (1997). Financial Development and Growth. *Economic Review, Federal Reserve Bank of Atlanta,* 46-62.

Bekaert, G., Campbell, R. H. ve Lundblad, C. (2011). Financial Openness and Productivity. *World Development,* 39, 1–19.

Berber, M. (2012). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma.* Trabzon: Derya Kitabevi.

Bhagwati, J. N. (1988). *Protectionism.* Cambridge: The MIT Press.

Binay, Ş. ve Kunter, K. (1998). *Mali Liberalleşmede Merkez Bankasının Rolü 1980-1997.* Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Araştırma Genel Müdürlüğü, Tartışma Tebliği.

Boratav, K. (2006). *Türkiye İktisat Tarihi.* Ankara: İmge Kitabevi.

Bosworth, B. ve Collins, S. M. (2003). The Empirics Of Growth: An Update. *Brookings Papers On Economic Activity,* (2), 113-206.

Cambazoğlu, B., & Karaalp, H. S. (2012). Parasal aktarım mekanizması döviz kuru kanalı: Türkiye örneği. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *19*(2), 53-66.

Cecil, P. A. (1965). *Essay in Applied Economics.* A. M. Kelley, New York.

Coe, D. T. ve Helpman, E. (1995). International RveD Spillovers. *European Economic Review*, 39, 859–87.

Darrat, A. F. (1986). Trade and Development: The Asian Experience. *Cato Journal*, 6, 695–99.

Davis, D. R. ve Weinstein, D. (2002). An Account of Global Factor Trade. *American Economic Review,* 91, 1423-53.

Davis, F. (1989). *A Technology Acceptance Model for Empirically Testing New and User Information Systems: Theory and Results.* (Doctoral Dissertation). MIT Sloan School of Management, Cambridge, MA.

De Gregorio, J. (1992). Economic Growth in Latin America. *Journal of Development Economics*, 39(1), 59–84.

Delgado, M., Porter, M. ve Stern, S. (2012). Clusters, convergence, and economic performance. *U.S. Census Bureau Center for Economic Studies Paper No.* CES-WP-10-34.

Deraniyagala, S. ve Fine, B. (2003). New Trade Theory versus Old Trade Policy: A Continuing Enigma. *Cambridge Journal of Economics*, 25(6), 809–25.

Dhawan, U. ve Bagala, B. (1999). Re-examining Export-Led Growth Hypothesis: A Multivariate Cointegration Analysis for India. *Applied Economics*, 31, 525–30.

Díaz, R. C. (2005). *Towards development in landlocked economies*. Santiago, Chile, http://www.eclac.cl/publicaciones/DesarrolloEconomico/5/LCL2075PI/lcl2075i.pdf.

Dollar, D. ve Kraay, A. (2002a). Growth Is Good for the Poor. *Journal of Economic Growth,* 7(3), 195–225.

Domar, D. E. (1946). Capital Expansion, Rate of Growth, And Employment. *Econometrica,* 14(2), 137-147.

Dünya Bankası. (2021a). https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=AZ, Erişim Tarihi: 19.12.2021.

Dünya Bankası. (2021b). https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=world-development-indicators#. Erişim Tarihi: 19.12.2021.

Easterly, W. (1999). Life during Growth. *Journal of Economic Growth*, 4(3), 239–76.

Easterly, W. (2001). The Lost Decades: Developing Countries' Stagnation in Spite of Policy Reform, 1980–1998. *Journal of Economic Growth*, 6(2), 135–57.

Easterly, W. ve Rebelo, S. (1993). Fiscal Policy and Economic Growth: An Empirical Investigation. *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 417–58.

Edwards, S. (1998). Openness, Productivity and Growth: What Do We Really Know? *The Economic Journal*, 108, 383–98.

Ehrlich, I. (1990). The Problem of Development: Introduction. *The Journal of Political Economy,* 98(5), Part 2: The Problem of Development: A Conference of the Institute fort the Study of Free Enterprise System, 1-11.

Eltis, W. (2000). *The Classical Theory of Economic Growth.* Basingstoke and New York: Palgrave.

Faccarello, G. (2015). Autopsy of a text: being an enquiry concerning Mr Ricardo's principles of international trade. *The European Journal of the History of Economic Thought (forthcoming).*

Fairbrother, M. (2010). Trade Policymaking in The Real World: Elites'conflicting World Views and North American.

Fajana, O. (1979). Trade and Growth: The Nigerian Experience. *World Development*, 7, 73–78.

Fajnzylber, P., Lederman, D. ve Loayza, N. (2002). What Causes Violent Crime? *European Economic Review*, 46(7), 1323–57.

Foster, N. (2006). Exports, Growth and Threshold Effects in Africa. *Journal of Development Studies*, 42, 1056–74.

Gasımov, M. (2001). Bakünün Kurtarılması Uğruna. *Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel Sayısı,* 7(1), 18-55.

Ghartey, E. E. (1993). Casual Relationship between Exports and Economic Growth: Some Empirical Evidence in Taiwan, Japan and the US. *Applied-Economics*, (9), 1145-1152.

Ghatak, S. Milner, C. ve Utkulu, U. (1997). Exports, Export Composition and Growth: Cointegration and Causality Evidence for Malaysia. *Applied Economics*, 29, 213–23.

Ghosh, S. R. ve Kraay, A. (2000). *Measuring Growth in Total Factor Productivity.* PREM Notes; No. 42. World Bank, Washington, DC. © World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/11423 License: CC BY 3.0 IGO.

Godfrey, L. (1978). Testing Against General Autoregressive and Moving Average Error Models When the Regressors Include Lagged Dependent Variables. Econometrica, 46:1293–1301.

Graz, J. D. (2004). Transnational Mercantilism and the Emergent Global Trading Order. *Review of International Political Economy*, 11(3), 597-617.

Groenewegen, P. (2007). *Alfred Marshall, Economist 1842-1924.* London: Palgrave Macmillan. (Short version).

Grossman, M. G. ve Helpman, E. (1989). Product Development and International Trade. *The Journal of Political Economy,* 97(6), 1261-1283.

Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics.* New York: McGraw-Hill.

Gujarati, D. N. ve Porter, D. C. (2010). *Essentials of Econometrics.* New York: McGraw-Hill/Irwin.

Gumilev, L. N. (1991). *Analysis of the Thousand Year Process around the Caspian Sea.* Baku: Azerbaijan State Publications.

Hagemejer, J. ve Mu´ck, J. (2019). Export-led growth and its determinants: Evidence from Central and Eastern European countries. *The World Economy*, 42, 1994–2025.

Hanson, P. (1982). The end of import-led growth? Some observations on Soviet, Polish, and Hungarian experience in the 1970s. *Journal of Comparative Economics*, 6, 130–47.

Harrod, F. R. (1939). An Essay In Dynamic Theory. *The Economic Journal,* 49(193), 14-33.

Helpman, E. ve Krugman, P. (1987). *Market Structure and Foreign Trade.* Reprint ed. Cambridge: The MIT Press.

Hollander, S. (1995). *Ricardo – The New View*. Collected Essays I. London and New York: Routledge.

https://www.stat.gov.az/

Hume, D. (1970[1752]). *Of Balance of Trade.* E.Rotwein (ed.)David Hume: Writings on Economics (iç.), Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 60-77.

Hye, Q. M. A. ve Boubaker, H. B. H. (2011). Exports, Imports and Economic Growth: An Empirical Analysis of Tunisia. *IUP Journal of Monetary Economics*, 9, 6–21.

Hye, Q. M. A., Wizarat, S. ve Lau, W. W. (2013). Trade-led growth hypothesis: An empirical analysis of South Asian countries. *Economic Modelling*, 35, 654–60.

Illukkumbura, A. (2021). *Introduction To Time Series Analysis.* Kindle Edition, ISBN: 9798769616464.

İslam, M. N. (1998). Export Expansion and Economic Growth: Testing for Cointegration and Causality. *Applied Economics*, 30, 415–25.

Jin, J. C. ve Eden, S. H. Y. (1996). Export-Led Growth and the US Economy: Another Look. *Applied Economics Letters,* 3, 341–44.

Jones, C. I. ve Williams, J. C. (2001). Too Much of a Good Thing? The Economics of Investment in RveD. *Journal of Economic Growth,* 5(1), 65-85.

Jung, S. W. ve Marshall, E. (1985). Growth and Causality in Developing Countries. *Journal of Development Economics,* (18), 1-12.

Karluk, R. (2002). *Uluslararası Ekonomi.* İstanbul: Beta Basım A.Ş.

Kavoussi, R. M. (1984). Export Expansion and Economic Growth: Further Empirical Evidence. *Journal of Development Economics*, 14, 241–50.

Khalafalla, K. Y. ve Webb, A. (2001). Export-Led Growth and Structural Change: Evidence from Malaysia. *Applied Economics*, 33, 1703–15.

Khemka, A., Temesgen, K. ve Bryan, M. (2017). Export-Led Growth in India: A Bounds Testing Approach. *The Journal of Developing Areas*, 52, 1–14.

King, R. ve Levine, R. (1993). Finance, Entrepreneurship, and Growth: Theory and Evidence. *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 513–42.

Klinov, V. G. (2015). The Evolution of Long Waves in The World Economy. *Stud Russ Econ Dev*, 26(3), 285–294.

Kondak, N. ve Yayla, H. E. (2002). *Sermaye Piyasalarının Entegrasyonu: Türkiye, Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri Menkul Kıymet Borsaları.* İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Kónya, L. (2006). Exports and Growth: Granger Causality Analysis on OECD Countries With a Panel Data Approach. *Economic Modelling*, 23, 978–92.

Korkmaz, S. (2010). Türkiye'de Ar Ge Yatırımları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin VAR Modeli ile Analizi. *Journal of Yaşar University,* 5(19), 3320-3330.

Korkmaz, S. ve Aydın, A. (2015). Türkiye'de Dış Ticaret-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi,* 10(3), 47-76.

Kristjanpoller, W. ve Olson, J. (2014). Economic Growth in Latin American Countries: Is It Based on Export-Led or Import-Led Growth? *Emerging Markets Finance and Trade*, 50, 6–20.

Krugman, P. (1994). *Defining and Measuring Productivity.* https://www.oecd.org/std/productivity stats/40526851.pdf.

Kwan A. C. C. ve Cotsomitis, J. A. K. (1995). Economic Growth and Exogeneity: Taiwan 1953-88. *The American Economist*, 28(4), 467-471(5).

Kwan, A. C. C., Cotsomitis, J. ve Benjamin, K. C. K. (1999). Exports, Economic Growth and Structural Invariance: Evidence from Some Asian NICs. *Applied Economics,* 31, 493–98.

Kwan, A. C. ve Cotsomitis, J. A. (1991). Economic Growth and The Expanding Export Sector: China 1952–1985. *International Economic Journal*, 5(1), 105-116.

Lawrence, R. Z. ve Weinstein, D. (1999). *Trade and Growth: Import-Led or Export-Led? Evidence from Japan and Korea. NBER Working Paper No. 7264.* Cambridge: National Bureau of Economic Research.

Lederman, D. (1996). *The Sources of Economic Growth: A Survey from a Latin America Perspective.* Washington: World Bank, Office of the Chief Economist of Latin America and the Caribbean Region. Mimeographed.

Lee, Y., Kozar, K. A. ve Larsen, K. R. (2003). The Technology Acceptance Model: Past, Present, And Future. *Communications of the Association for information systems*, 12(1), 50.

Levine, R. (1997). Financial Development and Economic Growth: Views and Agenda. *Journal of Economic Literature*, 35(2), 688–726.

Levine, R., Loayza, N. ve Beck, T. (2000). Financial Intermediation and Growth: Causality and Causes. *Journal of Monetary Economics*, 46(1), 31–77.

Love, J. ve Chandra, R. (2005). Testing export-led growth in South Asia. *Journal of Economic Studies*, 32, 132–45.

Lucas, E. R. (1988). On The Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42.

Mah, J. S. (2005). Export Expansion, Economic Growth and Causality in China. *Applied Economics Letters*, 12, 105–7.

Mahaboob, B., Bhumireddy, V., Narayana, C., Sankar, J., Balasiddamuni, P. (2018). A Treatise on Ordinary Least Squares Estimation of Parameters of Linear Model. *International Journal of Engineering and Technology (UAE),* 7. 10.14419/ijet.v7i4.10.21216.

Mahadevan, R. ve Suardi, S. (2008). A Dynamic Analysis Of The Impact of Uncertainty On Import- And/Or Export-Led Growth: The Experience Of Japan And The Asian Tigers. *Japan and the World Economy*, 20, 155–74.

Makas, Z. A. (1990). *Azerbaijan History and Cultural Geography.* Ankara: Kok Social and Strategic Researches, Kok Publications.

Mankiw, G., Romer, P. ve Weil, D. (1992). A Contribution to the Empirics of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*, 107(May): 407–43.

Marshall, A. (1923). *Money, Credit and Commerce.* London: Macmillan and Co. Limited.

Marshall, A. (2003). *Money, Credit and Commerce.* New York: Prometheus Books.

Maswana, J.C. ve Farooki, M. (2013). African Economic Growth Prospects: A Resource Curse Perspective. *Appl Econ Int Dev*, 13(2), 173–190.

Mazumdar, J. (2001). Imported machinery and growth in LDCs. *Journal of Development Economics*, 65, 209–24.

McKenzie, D. M. ve Brooks D.R. (1997). The impact of exchange rate volatility on German-US trade flows. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 7, 73- 87.

Mill, J.S. (1909). *Principles of Political Economy, with some of their Applications to Social Philosophy*. London: Longmans, Green and Co.

Miroslav, V., Boris, M. ve Mitja, C. (2009). RveD and Economic Growth in Slovenia: A Dynamic General Equilibrium Approach with Endogenous Growth. *Munich Personal RePEc Archive*, 17819.

Mishra, V., Sharma, S. ve Smyth, R. (2010). Is Economic Development in The Pacific Island Countries Export Led. *Pacific Economic Bulletin*, 25, 46–63.

Muhsin, K. (2003). Kamu Harcama Çeşitlerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(03).

Mujahi, N. ve Noman, M. (2013). Economic Growth-Women Labor Force Participation Nexus: An Empirical Evidence for Pakistan.

Nadiri, M. I. (1970). Some Approaches to the Theory and Measurement of Total Factor Productivity: A Survey. *American Economic Association*, 8(4), 1137-1177.

Narayan, P. K., Narayan, S., Prasad, B. C. ve Prasad, A. (2007). Export-led growth hypothesis: Evidence from Papua New Guinea and Fiji. *Journal of Economic Studies*, 34, 341–51.

Navaretti, G. B. (2005). *Azerbaijan Trade and Trade Facilitation Review,* http://www.adb.org/Documents/Reports/Trade_Facilitation/trade_facilitation_review_AZE.pdf.

Nishimizu, M. ve Robinson, S. (1984). Trade Policies and Productivity Change in Semi-Industrialized Countries. *Journal of Development Economics*, 16, 177–206.

Nurdan, A. (2005). *Dünya Ekonomisinde Gelişmeler: Küreselleşme, Ekonomik Entegrasyon: Küresel ve Bölgesel Yaklaşım.* Bursa: Ekin Kitabevi.

Nurdan, A. ve Terzi, N. (2006). Heckscher-Ohlin-Samuelson (HOS) Teorisi ve Teorinin Değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 1, 1-14.

Ogbokor, C. A. (2017). Can Foreign Trade Propel Economic Growth in Nigeria? Evidence From Causality Analysis. *Journal of Emerging Issues in Economics, Finance and Banking (JEIEFB),* 6(2), 2294-2305.

Onafowora, O. A., Oluwole, O. ve Nyatepe-Coo, A. (1996). Trade Policy, Export Performance and Economic Growth: Evidence From Sub-Saharan Africa. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 5, 341–60.

Oxley, L. (1993). Cointegration, Causality and Export-Led Growth in Portugal, 1865–1985. *Economics Letters*, 43, 163–66.

Öztürk, N. (2006). Türkiye'de Sınır Ticaretinin Gelişimi, Ekonomik Etkileri, Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi,* 2(3), 107-127.

Pomfret, R. (1999). *Central Asia Turns South? Trade Relations in Transition, The Royal Institute of International Affairs.* London: Chatham House.

Popkova, E. G. ve Tinyakova, V. I. (2013a). New Quality Of Economic Growth at The Present Stage Of Development Of The World Economy. *World Appl Sci J*, 24(5), 617–622.

Popkova, E. G. ve Tinyakova, V. I. (2013c). Drivers and Contradictions of Formation Of New Quality Of Economic Growth. *Middle East J Sci Res*, 15(11), 1635–1640

Popkova, E. G., Morkovina, S. S., Patsyuk, E. V., Panyavina, E. A., Popov, E. V. (2013c). Marketing Strategy Of Overcoming Of Lag in Development Of Economic Systems. *World Appl Sci J*, 56(5), 591–595.

Popkova, E. G., Zubakova, N. N., Bogdanov, D. V., Yakovleva, E. A. ve Nebesnay, A. Y. (2013a). Measurement Of Economic Growth As A Factor Of Development Of Strategies Of Economic Transformation. *World Appl Sci J,* 25(2), 264–269

Popkova, E.G. ve Sukhodolov, Y.A. (2017). *Foreign Trade As A Vector Of Economic Growth in The Globalizing World*. Contributions to Economics, 25–45.

Prescott, E. (1997). Needed: A Theory of Total Factor Productivity Department Staff Report. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Research.*

Quinn, D. P. ve Toyoda, M. (2008). Does Capital Account Liberalization Lead to Growth? *The Review of Financial Studies*, 21, 1403–49.

Rani, R. ve Kumar, N. (2016). Does Fiscal Deficit Affect Interest Rate in India? An Empirical Investigation. *Jindal Journal of Business Research*, 5, 87–103.

Rani, R. ve Kumar, N. (2018). Is There an Export- or Import-led Growth in BRICS Countries? An Empirical Investigation. *Jindal Journal of Business Research*, 7, 13–23.

Ravallion, M. (2002). Why Has Economic Growth Been More Pro-Poor in Some States of India Than Others? *Journal of Development Economics*, 68(2), 381–400.

Reppas, P. A. ve Christopoulos, D. K. (2005). The Export-Output Growth Nexus: Evidence From African And Asian Countries. *Journal of Policy Modeling*, 27, 929–40.

Resulzade, M. E. (1990). *Foundation of Azerbaijan Republic and Present Situation.* Entire Works: 1. Prepared by Dr. Yavuz Akpinar, İrfan Murat Yildirim, Sabahattin Cagin. Istanbul: Meryamer Publications.

Ricardo, D. (1821). *On the Principles of Political Economy and Taxation.* 3rd Ed. London: John Murray.

Riezman, R. G., Whiteman, C. H. ve Summers, P. (1996). The Engine Of Growth or its Handmaiden? *Empirical Economics*, 21, 77–110.

Rodriguez, E. (2002). *Costa Rica: Policies and Conditions for Export Diversification.* Working Paper No. 154, United Nations University/WIDER, Helsinki.

Romer, M. P. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. *The Journal of Political Economy*, 95(5), 1002-1037.

Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of political Economy*, 98(5), 71-102.

Rufin, R. J. (2002). David Ricardo's Discovery Of The Comparative Advantage. *History of Political Economy*, 34(4), 727-748.

Salvatore, D. (2011). *International Economics: Trade And Finance.* Hoboken: Wiley.

Samen, S. (2010). *A Primer on Export Diversification: Key Concepts, Theoretical Underpinnings and Empirical Evidence, Growth and Crisis Unit.* World Bank, Washington, DC.

Seguino, S. (2007). Change Evidence On Global Trends in Gender Norms And Stereotypes. *Feminist Economics.*

Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama.* İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Seyidoğlu, H. (2006). *İktisat Biliminin Temelleri*. İstanbul: Güzem Can Yayınları.

Shan, J. ve Sun, F. (1998). On The Export-led Growth Hypothesis: The Econometric Evidence From China. *Applied Economics*, (30).

Smith, A. (1776). *The Wealth of Nations.* New York: The Modern Library.

Smith, A. M. (2009). Fair Trade, Diversification and Structural Change: Towards a Broader Theoretical Framework of Analysis. *Oxford Development Studies,* 37(4), 457–478.

Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri.* İstanbul.

Swietochowski, T. (1988). *From Muslim Community to National Identity Russian Azerbaijan 1905-1920.* Istanbul: Baglam Publications.

Sydow Jorg et al. (2010). Foreign Market Entry as Network Entry. *Scandinavian Journal of Management,* 26, 13-24.

System of National Accounts. (2008). New York: Birleşmiş Milletler.

Şenkardeşler, R. A. (2018). Cumhuriyetten Günümüze Türkiye'nin Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Nedensellik Analizi. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies,* 4(1), 108-129.

Taussig Frank William. (1966). *International Trade.* A. M. Kelley, New York.

Thompson Arthur et al. (2007). *Crafting ve Executing Strategy: The Quest for Competitive Advantage.* New York: McGraw Hill Irwin.

Todaro, M. P. (1989). *Economic Development in The Third World.* New York: Longman Inc.

TÜİK. (2021). https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4veparam2=0vesitcrev=0veisicrev=0vesayac=5808. Erişim: 21.12.2021.

TÜİK. (2022). https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104. Erişim Tarihi: 24.03.2022.

Uluslarası Ticaret Merkezi. (2011). National Trade Policy for Export Success. The International Trade Centre (ITC) is The Joint Agency of The World Trade Organization and the United Nations.

Ülkü, I. (2000). *Azerbaijan, after Independence.* Istanbul: Dogan Books Publications.

YILDIRIM, S., ERTUĞRUL, H. M., & SOYTAŞ, U. (2015). Türkiye'de aylık istihdam serisinin durağanlığı: Geleneksel, yapısal kırılmalı ve mevsimsel birim kök test uygulamaları. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *15*(4), 91-102.

Yıldız, S. ve Alp, S. (2014). Bir Kümelenme Örneği Olarak Kars Kaşar Peyniri Endüstri Kümesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 32(1), 249-272.

Zhang, W. (2008). *International Trade Theory: Capital, Knowledge, Economic Structure, Money, and Prices Over Time.* Berlin: Springer .